

АСЕН ЧИЛИНГИРОВ

БЪЛГАРИЯ
И ПОКРЪСТВАНЕТО НА
РУСИТЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ

София 2011

БЪЛГАРИЯ И ПОКРЪСТВАНЕТО НА РУСИТЕ

Първо издание

ISBN 978-954-92617-9-0

© Асен Чилингиров – автор

© Иван Стаменов – корица

Издателство „Алфаграф“

Дигитален печат „Алфаграф“

София 2011

ПРЕДИСЛОВИЕ

В края на октомври или първите дни на ноември 1979 година – точната дата вече не мога да си спомня – се състоя един телефонен разговор, който трябваше да определи насоката на значителна част от моите научни занимания през последвалите три десетилетия. Обади ми се д-р Юрген Думер от Отдела по византология при Академията на науките на ГДР, за да ми предложи по поръчка на проф. Йоханес Ирмшер, директора на Отдела, да участвам с доклад на предстоящата международна конференция по въпроси на историографията и ранната средновековна история на Русия, която щеше да се състои в края на февруари 1980 година в малкото тюрингско градче Мюлхаузен. Отделът по византология уреждаше почти ежегодно някакви конференции или симпозиуми по различни теми, свързани с историята или културата на Византия при участието на съответните институции от останалите „социалистически“ страни, които трябваше да увеличат престижа на ГДР и в тази научна област без всякакво практическо приложение. Тъй като създаденият само с престижна цел отдел разполагаше с твърде ограничен състав щатни сътрудници, които при това бяха ангажирани със строго специализирани проекти, като издаването на трудовете на гръцките църковни историци от първите векове на християнството, за изнасянето на конференциите или симпозиумите бяха привлечени научни сътрудници от университетите и музеите в цялата страна, които в своите различни специалности имаха някои допирни точки със средновековната култура на Византия и изобщо на Източна Европа. Тъй като и аз бях в числото на тези специалисти и дори моята специалност беше много по-близка до историята на византийската култура, отколкото специалността на повечето колеги, аз участвах от 1971 година нататък почти във всички мероприятия на отдела – само няколко месеца преди въпросния телефонен разговор беше излязла в

двете Германия моята голяма книга за изкуството на Християнското средновековие в България, която заедно с многобройните ми статии по различни въпроси от средновековното изкуство и култура в Източна Европа и преди всичко в многотомния енциклопедичен речник на изкуството, издаван в ГДР, ми беше осигурила респекта на всички колеги не само в границите на страната. Така и този път се очакваше с интерес и моят „принос към социалистическата марксистка наука на ГДР“ който да се влее в приноса на страната-домакин на научната конференция и да демонстрира идейната общност сред учените-марксисти от „социалистическия блок“ под крилата и ръководството на „великия Съветски съюз“.

Д-р Думер ме запита каква тема бих предложил в духа на конференцията и аз му отговорих, без да помисля нито една секунда: „Агиографията на Борис и Глеб и проблемът за йерархичното подчинение на руската църква преди 1039 година“. «Чудесна тема!» – възхитено отговори д-р Думер, също без да се замисли нито секунда. «И съвсем в духа на конференцията. Ще очакваме с нетърпение Вашия принос и на тази тема». И телефонният разговор завърши.

За информация на читателя трябва да отбележа, че Юрген Думер, който за всички организационни въпроси в Отдела по византология беше дясната ръка на Ирмшер и умееше с голяма лекота да се справя с тези организационни въпроси, беше същевременно учен с отлична богословска, филологическа и историческа подготовка, която му позволи да преодолее блестящо разпадането на Академията на науките на ГДР, като заемаше близо 20 години професорска катедра по стара история в богатия със своите традиции университет в Йена. Но нямаше никакво понятие от политика и дори елементарна представа с какъв експлозивен материал се занимавам и докъде можеше да се стигне с темата на моя доклад – което и в действителност се случи по време на конференцията. Няколко години след падането на стената в Берлин той ми разказа по какъв начин е изживял този съдбоносен за историята на целия свят момент. Както обикновено, и на този ден той бил вдълбан в четене, без да забележи настъпването на нощта, затру-

пан с огромните купища книги, които изпълваха без следи от какъвто и да е ред и порядък неговия кабинет в сградата, подслонила по това време Академията тъкмо на самата граница на разделения град – сега в тази сграда се помещава отново, както преди, Съветът на републиките, отговарящ на сената по време на „Втория райх“. Като забелязал, че в още един от кабинетите по това време свети, влязъл да си поприказва със своя колега, отдалечен от светския живот като него. И в този момент дошъл портiererът, за да им каже, че стената била отворена. «Та какво от това?» – отвърнали двамата и продължили спокойно заниманията си. Десетина години по-късно слушах за последен път негов доклад на една конференция, уредена вече от Академията на науките на Обединена Германия. Конференцията беше посветена на старохристиянската историческа литература и докладът му беше също на такава тема. Доклада си четеше от написани на ръка листове и в един момент, когато тези листове се бяха нещо объркали, той се обърна към аудиторията, чакаща търпеливо продължението, вдигна високо с ръката си своята химикалка и гордо възкликна: «Виждате ли тази химикалка? С нея пиша всичките си трудове и не признавам нито пишуща машина, нито компютър!»

За разлика от д-р Думер, аз знаех много добре какъв експлозив се съдържа в темата на моя доклад. Точно преди 30 години беше издадена от издателството на БАН голяма монография по въпросите, свързани с покръстването на русите и изобщо с културните връзки между българския и руския народ през X и XI век, написана от известния наш историк Всеволод Николаев, българин от Бесарабия, който по това време заемаше ръководна длъжност в Института по история при БАН. Книгата му, в която той доказваше, че покръстването на Киевска Русия в края на X век не е извършено от Византия, както твърдяха само руските и съветските историци, а е резултат от дейността на български мисионери със съдействието на българската държава, беше посрещната от съветска страна с яростна реакция. След унищожителна критика в съветската научна преса, той беше свален незабавно от ръководната длъжност в Института по история и се възползва от първата

възможност да напусне нелегално България, за да не се завърне до края на живота си. Книгата му беше иззета от библиотеките и унищожена, а името му престана да се споменава дори в научните библиографии. Ръководството на БАН натовари един друг български учен, проф. Снегаров, да напише нова монография на тази тема и да опровергае „неверните построения“ на своя колега. А Всеволод Николаев беше изградил тезата си предимно въз основа на руски летописи, избегнали многократните манипулации, на които са били подложени руските исторически извори за създаването на съчинена история на руския народ, от която са запазени само узаконени от официалната историография ръкописи от XV век нататък – в единствения ръкопис от XIV век, Лаврентиевския летопис, съответната част е била също подменена, но и от нея липсват най-важните девет листа. След това произшествие в отношенията между българската и съветската Академия на науките, в България пристига незабавно завеждащият Института по история при АН на СССР Борис Греков, за да даде указания за бъдещата дейност на българските историци, БАН го удостоява с титлата почетен член, а българските учени през следващите три десетилетия няма да кажат нито дума по този и много други неприятни за политиките и историците от „братския Съветски Съюз“ въпроси.

В моята досегашна изследователска дейност във връзка със старото българско изкуство аз вече се бях сблъскал многократно с проблематиката във връзките на българската култура с културата на Киевска Русия. За едностранните българо-руски влияния в областта на старата църковна и историческа литература имаше много публикации и в България, макар и постоянно да излизаха на лице все нови материали, а както щях да се убедя през следващите години, някои много важни стари публикации по този въпрос не бяха изобщо известни у нас. Непосредствените връзки между изкуството на Първото българско царство и Киевска Русия бяха обаче отбелязани само по отношение на две миниатюри, заети от български ръкописи и прикачени към руски, а както показаха моите изследвания на архитектурата в Плиска и Преслав, тези едностранни българо-руски връзки бяха много по-

значителни. Разкритите буквално през последните години стенописи, а също произведения на златарското изкуство и на керамиката по територията на Първото българско царство и дори в границите на днешна България, налагаха ново преразглеждане и на този въпрос – както и на въпроса за политическите и църковни връзки между нашия и руския народ. Но този въпрос не можеше да се реши само въз основа на паметниците на изкуството, запазени в сегашните граници на нашата родина. Излизането на моята книга в Германия и последвалото я възлагане от същите две издателства на мене съставянето на голям монографичен труд за изкуството в атонските манастири ме поставиха в нова и значително по благоприятна за научните ми изследвания ситуация. За подготовката на новата монография и особено за заснемането на илюстративния материал ми се налагаха много пътувания в Гърция и съседните страни, както и продължителна работа в архиви и библиотеки извън България и Германия. Молбата на издателството към българските служебни органи да бъде разширен моят паспорт за пътувания в Западна и Южна Европа беше удовлетворена и аз получих през 1978 година паспорт, валиден за цял свят, а по време на първото ми пътуване в Гърция през същата година получих и от гръцкото Министерство на външните работи разрешение за свободно движение в Гърция и за правене на фотоснимки на територията на Атонската църковна рупублика, която имаше автономен статут под покровителството на гръцката държава с гръцки губернатор; издаването на входни визи за мене за следващите години също беше уредено, а при престоя си в страната през последвалите 11 години се ползвах от гостоприемството на гръцки колеги-приятели в Солун, където отсядах при всяко пътуване.

Предложението за участието ми в конференцията дойде само няколко дни след второто ми едномесечно пътуване в Гърция през същата година, като междуременно бях направил също едномесечно пътуване и по цяла Македония, от другата страна на границата между Югославия и Гърция в района на Преспанското езеро, до която бях стигал вече много пъти през същата и пре-

дишната година. Като турист от Германия имах възможност да се придвижвам безпрепятствено и да правя снимки по цяла Македония, а директорката на Държавната библиотека в (Източен) Берлин, милата колежка-славистка и голям приятел на България проф. Краузе, ми беше дала препоръчително писмо до директора на Скопската библиотека, който ме разведе с колата си по околностите на Скопие и ми уреди срещи в Скопския музей с разрешение да правя снимки и там, каквито са ми необходими. Той ми уреди среща и с главния реставратор, Спасе Спировски, който беше ръководил разкриването и реставрацията на стенописите в Охридската „Света София“ и във Водоча – а стенописите от Водоча се намираха по това време в Скопския музей и на мене ми беше позволена да направя цветни и чернобели снимки на всичките, заедно с детайли от тях. Доколкото ми е известно, на почти всичките стенописи от Водоча досега не са публикувани цветни репродукции и в приложението на моята книга тук те се публикуват за първи път. Разговорът с реставратора на стенописите беше за мене много важен. Той беше воден без всякакви условности, като разговор между колеги, за които истината има приоритет пред политиката и Спировски сподели с мене някои подробности за конфликти между него и просръбските ръководители на реставрацията на „Света София“, Милкович-Пепек и Коцо, между другото за направени от него сондажи под стенописите в светилището на църквата, свидетелстващи за наличието на още един живописен слой в дяконикона – продължаването на сондажите му било забранено, както и всяко споменаване за тях. А стенописите в олтарното пространство и той както мене отнасяше към първоначалната живопис на църквата от X век, освен вторичното изображение в апсидната ниша, което – също както мене – свързваше с изпълнената вече по-късно, през втората трета на XI век, живопис в наоса на църквата. Политиката не играеше никаква роля и при в разговорите ми с останалите колеги в музея, независимо от просръбските възгледи на някои от тях, като археоложката Расолкоска, с която разговаряхме продължително за разкритите от нея стенописи в Горни Козяк, с които стенописи имах възможността да се запозная на място. По същия

начин бях посрещнат и изпратен и в Щип, където директорът на музея отдели цял ден за развеждането ми по старините около града, включително в Горни Козяк и в района на Брегалница, като ми даде всички публикации за тях. В Щип разгледах и богатата сбирка от икони, съдържаща много творби на самоковските зографи. Освен за Нерези, най-много време посветих за Прилеп и, разбира се, за Охрид, където останах цяла седмица и заснех много стенописи в „Света София“, „Свети Климент“ и „Свети Наум“, след като дълго, много дълго ги разглеждах внимателно.

В предишните си три пътувания из Гърция бях прекарал много дни в Костур и дори в Свети Герман, а пазачът на старините още от първото ми пребиваване в Костур и след това всеки път отново в течение на следващите десет години ми даваше връзката с ключовете за всички църкви в града. В хотела ме считаха вече за свой човек, като същевременно можех да се наслаждавам на шедьоврите от кулинарното изкуство и на студената вода в малката гостилничка в долния град. И там, във всяка от трите църквици, запазили до сега фрагменти от старата си живопис, прекарах безброй часове, в които можех да усетя духа на една много древна епоха, запазил се само там и в още една църквица в строго охраняваната по онова време гранична зона между Гърция и Албания, която също ми беше съдено по-късно да видя – или по-точно да изживея – при пътуването ми по Албания в 1984 година.

Непосредственото ми стълкновение с архитектурните и художествените паметници в Западна Македония, която и тогава, както сега, бе включена в границите на три държави, беше за мене от много голяма важност. Тези граници, по това време почти абсолютно непристъпни, дори и сега, двадесет години след отварянето на желязната завеса, продължават да бъдат огромна пречка при проучването на паметниците на древността и задържат все още изследванията на археолозите и историците и на трите държави, сред които тези паметници са един вид разпределени и са обект на обикновено ярко оцветената от политиката на съответните правителства научна дейност в съответните райони, която естествено не може да бъде подведена под общ знаменател. А от всички страни, заинтересувани от художественото и културното

наследство на древността, България и днес е най-пренебрегнатата, макар това наследство да е една от най-значителните части от нейната история, протекла в течение на много столетия тъкмо на тази територия. По тези причини – макар и не само по тях – българските историци, археолози, изкуствоведи и богослови нямат никаква представа, а в повечето случаи и интерес, към художественото и културното наследство на своята родина, прикривайки своето невежество по много по-удобните за тях политически причини, породили разделението на света и създали за тяхното бездействие един вид алиби, като те не проявяват и най-елементарен интерес относно дейността на колегите си от чуждите страни, насочена в по-голяма или по-малка степен (което е твърде рядко) към манипулирането и присвояването на тези художествени и културни паметници към историята на съответната държава. А по отношение на паметниците по територията на сегашната Република Македония в продължение на много десетилетия се правеше и продължава още да се прави след разпадането на бившата „Савезна Република“ Югославия дори по-сложна манипулация, при която тези паметници, създадени от народа, който е живял в миналото и продължава да живее на същата територия – независимо от това как ще наречем този народ – биват отнети от него и от неговата история, за да бъдат приписани на друг, чужд народ, с който те, паметниците, нямат и не са имали никога нищо общо.

Това положение на нещата, създадено още след Балканската и Първата световна война, в годините след Втората световна война придоби ново измерение, породено още и от разделението на света на два враждебни лагера, сред които Югославия и Албания бяха едни от най-силно изявените невралгични точки. По какъв начин това се прояви на практика при изследванията на паметниците на българската история и култура, беше предмет на моите изследвания, проведени по цялата тази територия в течение на 11 години – от 1978 до 1989 година – и обект на две големи монографични изследвания, чиито резултати не могат да бъдат тук резюмирани в няколко реда. Общото при тези мои изследвания, които през следващите години, вече през новото хилядолетие, се насочиха и към проблемите свързани с езика, етническият произход и рели-

гията на населението на нашата родина, беше това, че нищо от досегашните изследвания относно атрибуцията и дори датировката на художествените и архитектурните средновековни паметници не е вярно, но и че също така данните на историческите извори налагат нов прочит, свързан с тяхното най-внимателно съпоставяне помежду им. А това засяга на първо място църковната история и разпространението на християнството по нашите земи през първите негови прояви още в първия век на нашата ера. И ако впоследствие съзнателно манипулираните извори дават напълно превратни представи по този въпрос, свидетелствата от археологическите изследвания са в състояние да коригират безпогрешно тези манипулации, защото останките от над 800 църкви, построени и разрушени между IV и VI век по цялата територия на централната и западната част от Балканския полуостров, на която в VII век възниква българската държава – а това е префектурата Илирик, заедно с източните провинции Тракия, Хемимунт, Долна Мизия и Нова Скития (Добруджа) – не могат да бъдат измислени както сведенията на църковните извори. При това досега разкритите останки представляват само нищожна част от построените на тази територия църкви, болшинството от които лежат под дебелия много метри наслойки от развалините на градовете, върху които възникват по-късно днешните градове.

Археологическите изследвания през втората половина на миналия XX век показват също и една втора вълна от строителство и разрушение на паметници на църковната архитектура в централната и западната част на същата територия, протекло между VII-VIII и XI век. За това строителство – но и за последвалото го общо или частично разрушаване на тези паметници – съвременната историография не може или не желае да даде никакво обяснение. Дори повечето историци не регистрират това явление, изоставяйки с много десетилетия след изследванията на археолозите, защото то не отговаря на техните представи. А не отговаря на тези представи, защото строежът и украсата на построените и разрушени църкви излиза извън „законните“ утвърдени хронологични граници, възприети за „покръстването на новозаселени-

те прабългари и славяни след 865 година“. В архитектурата на тези пострройки срещаме известни от много столетия преди IX век на същата територия форми и строителна техника, а монументалната им украса – независимо от това дали ни е приятно или не – следва също една много стара традиция, отвеждаща ни към символичния език на ранното християнство, преди този символичен език да бъде обявен от „православната“ църква за еретически и неговите паметници да бъдат безмилостно унищожавани, въпреки тяхната изключителна художествена стойност, за която свидетелствува малкият, почти нищожен брой на случайно запазилите се от унищожение остатъци, покрити впоследствие, през XII и XIII век, с нови и напълно безлични стенописи или просто с обикновена мазилка, скриваща от погледа на богомолците забележителните шедеври на едно голяма изкуство – какъвто е случаят най-вече с охридските и костурските стенописи, към които ще се прибавят през последните десетилетия още немалък брой стенописни фрагменти на различни места в нашата родина, най-известните и най-залежителните от които са открити в София, Паталеница, Земен и Кюстендил. И точно тук, на това място стигаме – дори без да искаме – до техните паралели в Киевска Русия, а и в Новгород, изпълнени без всякакво съмнение от същите художници. На строежите в Киев от края на X и началото на XI век откриваме същата декоративна строителна техника с вдлъбнати редове тухли, наричана от русите „углублённая кладка“, характерна за болшинството църкви в западните предели на Първото българско царство, но не и за Византия. Сред така наречените гласници, т.е. глинени гърнета, употребявани за уплътняване зидарията на купола и за подобряване на акустиката в църковното пространство на Новгородската катедрала, виждаме пък същите гърнета, които реставраторите намират вторично употребени за уплътняване свода на Охридската „Света София“, **след разрушаването на построения през 986 година от цар Самуил купол на църквата, разрушен от гръцкия архиепископ Льв Пафлагонски малко след 1037 година.** А едно от гърнетата в Новгород носи дори подписа на неговия майстор-гърнчар. И това име е българското

Стефанъ, а не руското Степанъ или гръцкото Στέφανος – както биха предпочели руските изследователи.

Като най-важен паметник на историята и културата на Първото българско царство, църквата „Света София“ в Охрид беше главен предмет за манипулациите на сръбските и гръцките историци и археолози. Още веднага след отделянето на Югославия от „социалистическия блок“ в 1950 година, започнаха обширни реставрационни работи по нея, продължили 10 години и имащи за цел посредством манипулации при археологическите изследвания върху архитектурата и монументалната живопис в църквата да я отделят от българската политическа и културна история, като по този начин я отделят и от историята на народа, населявал от хилядолетия територията на Македония, спомагайки по такъв начин за неговото сърбизиране. Тъй като всички изследвания, направени по време на реставрационните работи бяха прикрити или унищожени, единствената възможност за изследователите да се доберат до данни относно атрибуцията и датировката на паметника оставаше внимателното наблюдение на място на това, което беше останало непроменено от него. Колкото малко и да беше възможно да се решават всички проблеми въз основа само на реставрираните стенописи и на отчасти президания градеж на църквата, внимателното им проучване води все пак до важни резултати, които променят изцяло представената от югославските археолози версия за историята на паметника, според която църквата била изградена изцяло наново върху основите на ранносредновековна сграда, строена през VI век, т.е. преди „завладяването на Македония от тюрките-българи“, а изграждането и украсата на реставрираната през 1950-те години сграда било извършено от гръцки строители и художници след падането на Първото българско царство, по време на първия грък-архиепископ в Охрид, Льв Пафлагонски, през втората трета на XI век.

Костурските стенописни фрагменти и цялата проблематика относно Охридската „Света София“, с която вече се бях сблъскал при проучванията на българското средновековно църковно изкуство, чиито първи резултати публикувах в моята излязла в

същата 1979 година монографията бяха причината да използвам откритата в началото на годината в Мюнхен изложба на български икони под покровителството на Магистрата на града като повод за свикване на симпозиум, посветен на българското средновековно изкуство. Моята идея беше реализирана със съдействието на проф. Едмунд Бухнер, по това време още директор на мюнхенския филиал на Германския археологически институт, преди да заеме поста председател на института, на който остана до 1991 година. Той успя да осигури от Магистрата средства за провеждането на симпозиума с участието на най-важните германски специалисти в областта на средновековното изкуство в Югоизточна Европа – а това бяха на първо място професорите Халенслебен и Хаман-МакЛин, автори на излязлата малко преди това голяма двутомна публикация на македонските средновековни стенописи и проф. Клаус Весел, редактор-основател на многотомния Енциклопедичен речник на византийското изкуство, започнал да излиза през 1965 година и все още незавършен. По моя молба Комитетът за култура в България командирова за участие в симпозиума ст.н.с. Лиляна Мавродинова и н.с. Костадинка Паскалева, която беше и комисар на изложбата. Симпозиумът се състоя в средата на май 1979 година, съвместно председателстван от проф. Весел и мене и в тематиката му, заедно с въпросите на българската средновековна икона във връзка с изложбата, главно място при проведените в свободна форма разговори заемаха паметниците на българското средновековно изкуство в Македония и по-специално в Охрид. За пръв път на един такъв научен подиум аз изложих моето становище относно манипулациите с резултатите от реставрацията на църквата „Света София“, за които един германски колега беше заявил, че сръбските реставратори са погребали завинаги под развалините на църквата нейната история. В подкрепа на моето становище аз посочих някои неизяснени въпроси относно плана и устройството на първоначалната църква – реконструкцията на църковната постройка, изградена от архиепископ Льв Пафлагонски през втората трета на XI век като кръстокуполна, е несъвместима с построяването по това време

на надстройките над протезиса и дяконикона, които могат да бъдат достъпни само от галериите на залообразна църква без купол, а в този вид, както е била тогава изградена южната стена на църквата, не може да носи купол и дори издигнатият над нея свод се пропуква, което бе главната причина за реставрационните работи през 1950-те години. От друга страна стенописите в светилището на църквата и по-специално изображението на Богородица в апсидната конха, противоречат на разбиранията на православната църква и се считат от нея като еретически. А изпълнението на нова живопис над старата на това място отговаря по своите художествени и технологически особености на живописата в наоса на църквата, изпълнена несъмнено по време на преустройството ѝ от архиепископ Лъв. Съжалението ми от липсата на каквато и да е документация за сондажи във и около църквата беше подкрепено напълно от германските колеги, които също подчертаха, че това поставя всички останали изследователи пред свършен факт. Тогава, през 1979 година, никой още не можеше дори да предположи, че две десетилетия по-късно ръководителят на строителните работи по време на реставрацията на църквата, охридчанинът проф. Борис Чипан, вече на над 80-годишна възраст, измъчван от съвестта си заради манипулациите на своите сръбски колеги, ще възстанови част от „загубените“ резултати от сондажите, като ги допълни със сведения за разкритата по време на реставрационните работи история на църквата, дотогава държани в тайна. Макар и в своите размишления по отношение на тази история той да се заблуждава от невярната датировка на Софийската „Света София“, поради което счита, че постройката на Лъв е била с купол, тъй като неговите сведения ще изяснят и този въпрос, което ще ми даде възможност още 10 години по-късно да докажа вече по всички спорни точки моята теза, изложена в монографичната ми статия за църквата „Света София“ в Охрид в първия сборник **БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРНА ШКОЛА, Берлин 2007.**

Симпозиумът в Берлин през май 1979 година беше – трябва отново да подчертая това – първата среща между български и германски изследователи по въпросите на българското средно-

вековно изкуство. Значението на тази среща за по-нататъшните изследвания на паметниците беше особено изтъкнато в протокола на срещата, а в заключителните си думи проф. Бухнер, като домакин на симпозиума, още веднаж подчерта това значение, като за моята инициатива и за дейността ми при организацията на този симпозиум ме нарече негов *spiritus rector*. Това събитие беше широко отбелязано и от германската ежедневна и научна преса – но не и от българската, която от тогава и до сега си затваря напълно очите за всички изяви на моята научна работа. А беше достатъчно поне да се преведе на български език голямата статия за изложбата и симпозиума от проф. Клаус Весел, в списанието КУНСТХРОНИК, в която се резюмираха неговите и на другите германски участници компетентни изказвания за българското средновековно изкуство, каквито нямаше да чуем и при организирания с много средства от официалните български институции кампании във връзка с протеклото две години покъсно честване 1300-годишнината на България.

* * *

При тези предпоставки преминаха трите мои пътувания през същата година в Гърция и Македония. Както вече отбелязах, при пътуването ми в Македония имах възможност внимателно да проверя всички спорни въпроси – а такава проверка е възможна само на място. И това засяга от една страна непосредственото сравнение на стенописите от светилището и наоса на църквата, чията разлика в художествените им особености и приложената техника при тяхното изпълнение не може да бъде обяснена само с различния състав на художниците, а засяга всички основни въпроси относно тяхната атрибуция и датировка. И централното място при изясняването на проблемите тук заемат двете изображения на Богородица: символичната композиция от първата живопис, следваща гностичната традиция на ранното християнство и известна под названието „Инкарнация на Логоса“ (бълг. „Въплътяване на Словото“) на което се противопоставя конвенционалното изображение на Богородица

Никопея от втория живописен слой, свалено по време на реставрационните работи и понастоящем изложено в южния кораб на църквата. И тъкмо наличието на същия иконографски тип на няколко икони в Русия поставя отново въпроса за приемането на християнството в Киевска Русия със цялата му острота – което трябва да бъде и ще бъде основната тема на моя доклад за предстоящата научна среща в Мюлхаузен.

Трите месеца, които разделяха телефонния ми разговор с поканата за моето участие от самата среща, аз използвах за систематична проверка на всички известни писмени извори, свързани с тази тема – а това са на първо място различните версии на руските летописи, включително непризнатите за официални, а също и на останалите паметници на руската средновековна книжнина с някакво отношение по въпроса. Но и много голям брой публикации на руски автори от преди революцията – повечето от тях Държавната библиотека в Западен Берлин притежава в оригинал или репринт, докато новите съветски издания са представени почти изцяло в източноберлинската библиотека. И направените от тези издания ксерокопия само в течение на три месеца изпълниха пет дебели папки-класьори, които аз ще продължа да допълвам и през следващите десетилетия, заедно с изданията на художествените, литературните и архитектурните паметници в България, Гърция, Македония и Русия. Между историческите извори трябва да отбележа на едно от първите места публикуваните в много малък тираж през 1914 година в Кил протоколи на синодите на цариградската патриаршия в 1030-те години, запазени само в един препис в Ескориал, Испания, които досега нито един от изследователите на свързаната с покръстването на русите и йерархичното подчинение на руската църква преди 1039 година проблематика не е забелязал – или не е искал да забележи, понеже на първите два от тези синоди не участва представител на руската църква и такъв се споменава за първи път едва в 1039 година, за която година се знае и от руските летописи, че в Киев идва гръцки митрополит. А че и преди това е имало гръцки митрополит и руската църква била подчинена

на цариградската патриаршия, от изследователите се изказват само безоснователни предположения, които протоколите на синодите от 1030-те години обезсилват. От не по-малко значение за мене са протоколите на вселенските събори, на които от 381 година престават да участват представители на църквите в Източен Илирик, Тракия, Хемимунт, Долна Мизия и Малка Скития – а че тяхната църковна организация не се е разпаднала, както предполагат също повечето изследователи, ще докажат развалините на стотиците църкви от тази част на Балканския полуостров, които продължават да бъдат строени, разрушавани и отново строени през целия период от IV до XI век, но и след това. И ще бъдат разрушавани очевидно не от варвари, а от „православни“ гърци – това пък доказват археологическите изследвания, при които се наблюдава, че след първото завземане на българската столица от Византия през 971 година само олтарното пространство на тези църкви бива преустроено по образец на гръцките „православни“ църкви, а в началото на XI век всички тези църкви, както и по-голямата част от църквите в останалите райони на България, биват разрушени до основи или се правят негодни за богослужение, като се събарят техните куполи и сводове, а източната им част със светилището биват сринати до височина 1-1 ½ м над пода. И това става не само при църквите в границите на българската държава, а и в съседните райони извън тези граници, което означава, че в случая не се касае до съображения от политически, а от църковно-догматичен характер. И това явление ще мога да регистрирам при всички църковни постройки в границите на архиепископията България, потвърдени от византийския император Василий II с неговите сигилии, издадени през 1018 и 1019 година. През годините 1980 до 1989 ще имам възможност да обиколя по-голямата част от споменатите в тези сигилии епархии и видя с очите си останките от тези църкви, запазени до ден днешен дори в някои от най-отдалечените райони на бившата архиепископия България, днес на територията на Албания, Гърция и Македония, а такива разрушения са регистрирани и при разкопаните църковни останки също в Североизточна България (Дръстър/Сицистра) и Сърбия.

Непрекъснатото съществуване на църковна организация от нейното основаване през първите два века на нашата ера по цялата територия, която от VII до началото на XI век заема Първото българско царство, когато тя е считана от „православната“ църква за еретическа, ще докажат и седемте огромни фолианта, изпълнени с документи за нея, събрани от далматинския клирик Даниел Фарлатус и издадени във Венеция от 1751 до 1817 година. А че българските, гръцките и руските църковни историци си затварят очите пред този факт, с неговото игнориране от тях той не може да бъде ни най-малко омаловажен – също както не може да бъде игнорирана или дори омаловажена ролята на българската църковна организация при християнизирването на Русия, проведено от нея през последното десетилетие на X век, заедно с въвеждането на българския книжовен език и разпространението на българската оригинална и преводна книжнина по цялата територия на руската страна. И тази – **само тази!** – българска книжнина ще бъде преписвана стотици и хиляди пъти от руските „граматици“ в течение на цели осем столетия, чак до средата на XIX век. А произведенията на българските художници, автори на забележителните миниатюри, стенописи и икони, ще се обявяват до днес за творби на руски майстори.

Между огромната литература по въпроса за покръстването на русите, наред със стотиците статии, засягащи всички аспекти на този въпрос, има и една цяла монография на немски език, чийто автор, докторът по богословие и славистика Лудолф Мюлер (1917-2009), заемал в течение на близо три десетилетия професорска катедра в университетите на Кил и Тюбинген, си поставя за цел да реши окончателно спора относно покръстването на русите и да докаже – също окончателно! – че българската църква и държава нямат нищо общо с това. Като автор на много големи и малки публикации във връзка с ранната руска политическа и църковна история, включително на нов немски превод на руската летописна повест, той си е осигурил голям респект в средите на германските историци и слависти, а поддържането тезите на съветските автори по същите въпроси му е спечелило и тяхното признание. Тъй като излязлата през 1959 година негова

монография под заглавието „КЪМ ПРОБЛЕМА ЗА ЙЕРАРХИЧНИЯ СТАТУТ И ЮРИСДИКЦИОННАТА ЗАВИСИМОСТ НА РУСКАТА ЦЪРКВА ПРЕДИ 1039 ГОДИНА“ се считаеше за последна дума по спорните въпроси, аз решавам да построя своя доклад именно върху осемте точки, считани от него за доказващи тезата му и в дискуссионна форма, с доказателства от всички области на науката и преди всичко археологията, да я оборя.

* * *

Международната конференция-симпозиум, посветена на въпроси от историографията и ранната история на Русия с участие на учени от ГДР, СССР, ЧСР, Полша и България (проф. В. Тъпкова-Заимова) беше проведена на 27 и 28 февруари 1980 година в малкото градче Мюлхаузен в Тюрингия. Тя беше председателствувана – както подобаваше при всички подобни конференции – от домакина, проф. Йоханес Ирмшер, и, естествено, съвместно с водачката на съветската делегация, проф. Зинаида Удалцова – цербера на съветската византология, която със своята внушителна фигура респектиреше не само съветските си подчинени, но беше и обект на безпримерно блюдолизничество и преклонение също от повечето колеги и колежки от „братските“ страни в качеството ѝ на „старша сестра“. Аз съзнателно избегнах ритуала на представянето ми, което явно не остана незабелязано от нея и още преди откриването на конференцията можеше да се усети нашата взаимна антипатия, която не закъсня да придобие реални измерения на следобедното заседание на конференцията при изнасянето на моя доклад. А тъй-мо този мой доклад предизвика безпрецедентен в дотогавашната практика при подобни международни срещи скандал.

Предобедното заседание на конференцията беше определено за официалната част с неизбежните приветствия и отчети за миналата дейност на участниците от отделните страни. След обедната пауза конференцията трябваше да продължи вече със своята научна програма, за два от чиито раздели бяха предвидени подиробедното и вечерното заседание. Темата на подиробедното заседание беше „Характер и форми на византийската историография“, а докладите

бяха разделени на две групи: въпроси на хронологията и на византийската историография с доклад на проф. В. Тълкова-Заимова за хронографията и въпроси на агиографията с основни доклади на проф. Фридрих Винкелман, който ръководеше проекта за издаването на произведенията на църковните историци от IV-VI век, и на д-р Думер за агиографията – аз излагам тук по-подробно работата на конференцията, понеже нито един от изнесените на нея доклади не беше издаден, както дори не бяха съставени протоколи на заседанията, без да бъдат впоследствие обявени причините за това.

Както може да се види от програмата на конференцията, темата на моя доклад беше точно съобразена с нея и той следваше докладите на Думер, Вавржинек („Старославянската агиография и нейните византийски образци“) и Фрайданк („Славянската агиография и историография“), като подир него следваше докладът на Тюмел („Украсата на църквите и историческото съзнание“). Започнах четенето на моя доклад, но още преди да прочета третата страница дочух, че на масата на „деловия президиум“ се води разговор на висок глас, чието съдържание не можех да разбера, но в него доминираше мощният звуков орган на „старшата сестра“, издаващ нейното необикновено раздражение. В следващия момент ми беше изпратена бележка да прекратя доклада си, като с няколко думи резюмирам неговото съдържание – когато преди няколко години показах на д-р Думер бележката, запазена в моя архив до сега, той разпозна в нея своя почерк и призна, че я написал по нареждане на Ирмшер и Удалцова. Тъй като аз не давах вид, че ще се съобразя с това нареждане, Ирмшер стана от мястото си, нареди ми да прекъсна четенето, като заяви, че туй е решение на ръководството на конференцията и даде за обяснение думата на Зинаида Удалцова. Без да напусне мястото си в „президиума“, тя изложи със серия от гръмогласни тиради своето възмущение от моя доклад, на който беше чула само въведението, но очевидно се досещаше за продължението му. Това нейно възмущение се изразяваше преди всичко в несъобразяването ми с основни принципи на съветската историография по този комплекс от въпроси, за който последната има ясно определено становище. И моето задължение е да застъпвам това становище, като в бъдеще проуча основно обширната съветска

научна литература за него. Въпреки че тематиката на конференцията със сигурност е била обсъдена съвместно от германските организатори и съответния раздел от АН на СССР, яростните ѝ нападки бяха насочени също към „църковния“ характер на тази тематика и Удалцова изрично отбеляза, че задачата на марксистическата наука е да изследва и обяснява въпросите на „базата“, а не на „надстройката“, каквато е според класиците на марксизмо-ленинизма религията. А че бележитата съветска марксистка с тези свои думи противоречи на най-голямата „научна“ кампания на Института по история при АН на СССР, която щеше да започне само три години след нейното изказване, никой от присъстващите (а сигурно и самата тя!) не можеше по това време дори да предположи. Защото тази кампания щеше да бъде посветена именно на хилядагодишнината от покръстването на Русия и съпроводена от стотици, ако не и хиляди мероприятия посветени на тази тема и проведени във всички части на света със цел да докаже „огромното значение на християнизиранието на руския народ за световната цивилизация“ – а от там и значението на Русия, като продължител на византийската традиция във всички области на културата. За съжаление трагичната преждевременна смърт на Удалцова в един от подкавказките черноморски плажове, отредени за най-заслужилите дейци на съветската култура, ѝ попречи да даде своя принос и за туй честване.

Това, което ми направи най-силно впечатление при нейните нескончаеми тиради срещу мене и моя доклад, беше почти точното до дума цитиране от нея на критичната статия срещу книгата на Всеволод Николаев, излязла преди 30 години. Аз бях чел съвсем неотдавна тази статия и в съзнанието ми се бяха отпечатали всички обвинения срещу българския учен. Но точното цитиране на тези думи от Удалцова говореше все пак в полза на нейната безпогрешна памет по отношение на „съществените“ за марксизма понятия. Що се отнася до същността на византологията, възможностите ѝ да я проумее бяха съвсем ограничени – на всички беше известно, че нейните „научни“ приноси в тази област се свеждаха само до заглавията им и в най-добър случай също за схемата на тяхното съдържание, което пишеше заедно с научните коментари нейният „сътрудник“ А. П. Каждан до преселването му в САЩ, след което

също и нейните приноси прекъснаха, както прекъсна неговата дейност за съветската византология.

„Благожелателният съвет“ на Удалцова към мене да проуча по-добре изследванията на съветските автори по въпросите относно покръстването и ранните културни връзки между България и Русия беше напълно излишен. Аз още тогава, преди 30 години, познавах цялата съветска научна литература по този въпрос – но познавах и руската дореволюционна научна литература по него, включително всички издания на руските летописи, а тази литература не беше достъпна дори и за най-привилегированите съветски изследователи. Както не бяха достъпни за тях изследванията на много историци отвъд железната завеса. И съчиненията на „класиците на марксизмо-ленинизма“ не можеха да запълнят празнотите от непознаването на фактите – ако и по-нататъшното развитие на съветската и постсъветската научна литература да показва, че за нея фактите нямат никакво значение, а важи единствено определената „от горе“ политическа линия, която трябва да се следва независимо от фактите и дори против тях. Колкото и да беше безперспективна моята изследователска работа в тази област на науката, аз реших да я продължа, използвайки възможностите, които ми предоставяше моето независимо от политиката положение на границата между двата свята, но също и ползването на съкровищата, които криеха големите световни архиви и библиотеки – не на последно място и резултатите от археологическите изследвания в областта на античната и средновековната култура. И в това отношение разделеният на две части Берлин беше за мене идеално място за работа. Под покровителството на по това време заелия длъжността председател на Германския археологически институт проф. Едмунд Бухнер библиотеката на института се превърна в моя главна база, където можех да следя както старата, така и най-новата археологическа литература – но и да си правя ксерокопия от всички интересувачи ме материали, каквато възможност по това време още нямаше в библиотеките и институтите не само в България, но и в ГДР. Същата възможност имах и в библиотеката на Държавните музеи в Западен Берлин, а с директора на музея за старохристиянско и византийско изкуство, проф. Виктор Елберн, ме свързваха в течение на десетилетия най-

приятелски отношения, независимо от голямата разлика в годините ни, и аз бях чест гост в дома му, а моите консултации при него по всички въпроси на византологията и на църковното изкуство изиграха много важна роля за моята научна работа.

Насочването на моите изследвания върху християнизацията на руския народ съвсем не беше за мене нито някаква идея-фикс, нито странично занимание в област, твърде далечна на историята на нашия народ и неговата култура. Тъкмо изследванията върху ранното християнство в руските земи ми позволяваше да запълня някои съществени пропуски в българската историография, за която всички въпроси, свързани с християнизацията на нашите земи в първите векове на новата ера, беше и остава до сега *terra incognita*. Осланяйки се на силно фалшифицираните църковни извори и целенасочено манипулираните им изследвания както от руската, така и от гръцката историография, нашите учени бяха придобили съвсем превратни представи относно нашата църковна история и църковните паметници от ранното средновековие у нас – но това засяга най-тясно и въпросите, свързани с възникването на писмеността и първите преводи на църковната литература, за които има значителен брой изворни сведения, а също материални паметници, напълно пренебрегвани от изследователите. И всички тези въпроси се обединяват в един огромен комплекс, който тъкмо поради своята комплексност прави невъзможно изследването на отделни области от него, независими една от друга – а за изследването на всяка от тях се изискваше много време, с което обаче разполагах, без да се отвличам по някои странични линии, което би затруднило моята работа.

Независимо от огромното количество научна литература и изворни свидетелства, станали в последно време достъпни за мене, най-съществената част от материалите, свързани с българо-руските отношения през X-XI век се съдържаха и продължават да се съдържат в руските архиви, от които е публикувана досега само нищожна част, но и тя, пръсната из множество стари издания, е трудно достъпна – както ще се окаже обаче през следващите години, тя също съдържа много изненади и ще разкрие непознати досе-

га страни на старобългарската култура, незабелязани или умишлено прикривани от съветските автори. Някои от тези издания са и в Германия редки и се пазят много строго но могат да се ползват – не мога да не спомена тук, че между тези библиографски редкости, които ползвах в Държавната библиотека в Западен Берлин, беше и една книга от личната библиотека на Фридрих Велики: първото издание на немски превод от руски летописи, издаден в Санктпетербург в 1733 година. Един друг екземпляр от същото издание на книгата попада в Гьотинген в ръцете на много известния по това време германски историк и философ проф. Йохан Матиас Геснер, като дава повод за неговия доклад на тържеството в университета по случай раждането на руския престолонаследник Павел Петрович и поставя началото на един научен спор относно посещението на великата руска княгиня Олга в Цариград, продължил 250 години и останал нерешен от руската наука, въпреки дейното вмешателство на Екатерина Велика. А с това посещение и мнимото кръщение на великата киевска княгиня в столицата на Византия – руската императрица обосновава приемствеността в претенциите на Русия към властта и над нашите земи.

Предимството на новите публикации за съхраняваните в Русия паметници на старата българска култура е, че авторите им дават почти винаги оригиналния текст във факсимиле или сравнително добре копиран, макар и те често да не са в състояние да го разберат, което прави коментарите им неизползваеми, но не пречи на изследвателя сам да си извади заключение от съдържанието. Същото се отнася и до другите паметници на материалната култура, открити по територията на Русия и Украйна, чиито фотоснимки и описания позволяват да се извадят за тяхната атрибуция и произхода им съвършено различни заключения от тези на техните руски изследователи. С този проблем ще се сблъскам многократно в течение на следващите десетилетия, а това ще обогати много познанията ни за старата българска култура, безразлично дали те се отнасят до нашето старо строително и монументално изкуство, до нашата стара църковна музика, художествените занаяти в нашите земи, та дори и до монетосеченето в Първото българско царство. Но всичко това засяга вече моята работа през последните две десе-

тилетия, когато ще бъде в състояние да проуча на място и някои паметници на нашата култура на място, в Русия.

Само три месеца след конференцията в Мюлхаузен ми се предостави възможността да прочета моя непочетен там доклад на друга, също така международна конференция, но пред значително по-компетентни по моята тема участници. За тази конференция аз научих едва в навечерието на нейното откриване – вече не си спомням, дали за конференцията ми обади по телефона проф. Конрад Онаш или неговият асистент, д-р Голц. С проф. Онаш се познавах от доста години. Той завеждаше катедра по църковна история при университета в Хале и беше главният специалист в ГДР по въпросите на историята на православната църква и руското църковно изкуство, автор на голям брой статии и на една великолепна монография за руската икона, издадена от същото издателство, Унион, което издаде и моята книга. Още при първата ни среща той ми подари екземпляр от тази вече отдавна изчерпана и станала библиографска рядкост книга. В разговорите, които водехме след това, той показва особено голям интерес към моите научни занимания, а като член на управителния съвет на издателството подкрепи идеята на директора му, проф. Фензен, да възложи на мене написването на книгата ми, а след нейното излизане публикува две големи и особено похвални рецензии за нея – също както за излязлата пет години по-късно моя «Културна история на България». Не по-малък интерес проявяваше и за моите занимания по въпросите на руската църковна история и дори симпатизираше на моята теза, но за себе си призна още при първия ни разговор, че по принцип не пипа горещо желязо. Своята книга за руските икони той подготви и издаде с масивната подкрепа на Валтер Улбрихт, който успя да осигури за германския фотограф, автор на великолепните цветни снимки, свободно пътуване и заснемане на иконите по целия Съветски Съюз, а съветските политически дейци бяха от тяхна страна заинтересувани, чрез популяризирането на старото руско църковно изкуство да спечелят силно консервативните германски протестанти за своята пропаганда. По същите причини книгата на Онаш за руските икони беше последвана от една също много голяма книга, посветена на руската средновековна архитектура, чийто автор бе-

ше проф. Фензен, а съавтор – главният консерватор на Кремъл, проф. арх. Иванов, с когото аз се познавах добре от пътуванията му в ГДР, при които обикновено го придружавах. По такъв начин и моята книга се включи в същата поредица – и то като трета, много по-късно последвана и от монографии за арменското и грузинското изкуство, но вече не в същия обем и със същото богато оформление. Както вече отбелязах, две години преди конференцията издателството сключи с мене договор за също голяма книга за изкуството на атонските манастири, която щеше да стане основен предмет на моите научни занимания през следващото десетилетие.

Тъй или иначе, аз узнах на 20 юни 1980 година, петък, че от 24 до 27 юни в Хале ще се състои голяма конференция, на тема „Общество и култура в Русия през ранното средновековие“, организирана този път не от византолозите, а от Националния комитет на славистите в ГДР и университета „Мартин Лутер“. На нея щяха да участват голям брой учени от различни страни, но преди всичко СССР, откъдето се очакваше да пристигне цвета на руската наука начело с акад. Лихачов. Веднага се свързах по телефона с нашето посолство – неотдавна в него беше открита за предстоящото честване 1300-годишнината на България нова длъжност с ранг втори секретар, чиято задача беше координирането на мероприятията във връзка с това честване в ГДР, а тази длъжност заемаше младата, но твърде енергична дипломатка „от кариерата“ Маргарита Фиденкова. Оплаках ѝ се, че германските „другари“ отново са пренебрегнали нашата страна, като на такава важна също и за българската наука конференция нейни представители не са поканени и няма да участват. Тя незабавно отива в Министерството на външните работи на ГДР и вдига голям скандал, с резултат, че по куриер веднага ми се изпрати покана за участие в конференцията с извинения за пропуската и със съжаление, че не мога да изнеса там доклад, поради вече попълнената програма, но ще се очаква с интерес участието ми в дискусиите.

Съобразно с програмата, пристигнах в Хале на 23 юни, понеделник, тъй като конференцията започваше на следващата сутрин. Още при регистрацията си обаче научих, че съветската делегация е

пристигнала в съвсем съкратен вид: съответните служби не са пуснали по известни на всички причини най-важните нейни членове, между които и водача на делегацията, акад. Лихачов, но също така Мавродин, Пашуто, Шчапов и Комеч – а последният, мой много близък приятел, по-късно ми каза, че съобщението за неучастието си те са получили само един ден преди деня на пътуването. Всичко това правеше конференцията едва ли не безсмислена и я превръщаше в един вид приятелска среща, което съвсем не беше в духа на организаторите, начело с професорите Билфелд, Бартмус и Доннерт, чийто престиж и репутация се поставяха под въпрос. Въпреки това, те бяха взели решение за провеждането на конференцията, макар и с намален почти наполовина брой на участниците. А това ме накара веднага след регистрирането да се срещна с полския делегат, проф. Анджей Попе, който трябваше да оглавява секцията по история на руската църква. Попе беше един от колегите, които най-ловко умееха да се справят със ситуацията, породена от разделението на света на два лагера, като извличаше дори немалки облаги от нея. Макар и постоянното му работно място да беше Варшавският университет, в родината си той прекарваше само ваканциите, а в останалото време беше в Харвардския и Московския университет. Поради неговата установена репутация на специалист по въпросите на ранната руска църковна история дори в Харвардския университет, където по това време работеха и някои видни украински историци и филолози, застъпваната от него просъветска линия по въпросите на руската история го правеше особено важен за съветската политика, така че той се радваше на благоволенieto и на обилните почести, с които беше обсипван в Москва. Аз познавах и дори притежавах всички негови публикации по въпросите на руската църква и нейните връзки с Цариградската патриаршия, които бяха много уязвими поради липсата на доказателства в подкрепа на някои негови фантастични тези. Една от тях беше, че Владимир Покръстител бил покорил и разрушил Херсон по поръчка на „своя зет“ Василий II, който по такъв начин искал да тури край на някакви сепаратистични тенденции на неговите управници. Въпреки нелепостта на тази теза, някои съветски историци я подкрепяха, за да намерят някакво оправдание за

неяснотите и противоречията в съчинената от тях хронологията на руската християнизация. Попе обаче имаше и редица качества, необходими за преживяването му сред двата противни лагера – той беше много тактичен и внимателен събеседник с отлични маниери на джентълмен и познаваше добре до най-големи тънкости материята, с която работеше, за да може да маневрира сред нейната сложна проблематика.

Аз му се представих, разказах за произшествието при конференцията в Мюлхаузен и че ми беше отнета думата без моят доклад да бъде изслушан. Казах му, че познавам добре неговото становище по въпросите относно покръстването на Киевска Русия и юрисдикцията на руската църква, както познавам и становището на Лудолф Мюлер, но също така казах, че не считам за възможно решаването на спорните въпроси посредством елиминирането на доводите на противната страна. А при положение, че програмата на конференцията дава възможност за изнасяне и на моя доклад, му предложих да го включи в председателстваното от него следобедно заседание на следващия ден. Независимо от това, че моята теза противоречи на неговата и на официалното становище на съветската наука по въпросите на покръстването, той заяви като същински джентълмен, че ще изслуша с внимание моя доклад и счита конференцията за най-удобно място за дискусии и решаване на спорни въпроси. Разбира се, в тази дискусия би трябвало да присъства и проф. Мюлер, за да защити и своето становище, но веднаж изнесен и отпечатан в протоколния том на конференцията, моят доклад би дал – според Попе – основания за продължаването на дискусията и при други обстоятелства.

Доклада си прочетох съобразно с новата програма на конференцията, допълнена от Попе, на следобедното заседание на 24 юни в присъствието на всичките руски участници – макар и да не бях наясно, доколко те, с ограничените си познания по немски език бяха в състояние да разберат неговото съдържание. Във всеки случай той беше посрещнат с гробно мълчание и въпреки предложението на председателстващия заседанието, Попе, това мълчание не беше нарушено от никакви въпроси и изказвания. А Попе, като минавах покрай него след доклада, тихо изсъска през зъби: „Вие

говорихте цели 30 минути!“ На тържествения прием при завършването на конференцията обаче разменихме с него няколко думи, от които разбрах, че той е проследил много внимателно доклада ми. С усмивка на уста той ми каза: „Много бих желал да видя физиономията на Лудолф Мюлер, като прочете Вашия доклад“. И ми зададе въпроса, дали съм сигурен, че по време на Първото българско царство българските царе не са секли монети, както твърдят нумизматите. Отвърнах му, че съм почти сигурен в обратното, т.е. че са секли, а много сгъстената програма на моите изследвания през следващите години едва ли ще ми позволи да се занимавам и с този въпрос, но при пръв случай ще имам пред вид и тази тема. Това можа да стане едва четири години по-късно, когато намерих време да изследвам и този въпрос с нужното внимание, като резултатът беше откриването от мене в съветските музейни сбирки на 12 монети, на чията задна страна беше доста четливо написано името и титлата на българския цар Петър I. А колкото четливо и да беше написан текстът върху монетите, руските изследователи не бяха го прочели. Статията ми по този въпрос излезе в съкратен вид в един провинциален юбилеен вестник в България, но по-късно, в 2001 година, беше препечатана в моя сборник със статии България / Византия / Русия, а понастоящем е публикувана и в Интернет. Както първото нейно отпечатване, така и печатното ѝ издание бяха посрещнати с пълно мълчание от българските нумизмати и историци, макар и те да бяха запознати с нейното съдържание.

Че моят доклад беше следен внимателно и от бележития съветски историк Геннадий Гаврилович Литаврин, показа един разговор, който водихме на улицата (!) след моя доклад, на път към хотела. Той ме заговори, след като видя, че наоколо няма други хора, които да чуят разговора ни. А това, което искаше да ми каже и ми каза беше, че е съгласен с много от основните положения на моята теза и преди всичко с важната роля на Борис и Глеб в нашата обща история. Аз му благодарих за съчувствието към моята проблематика и за доверието да сподели това с мене – нещо по онова време, а и днес, съвсем неразбиращо се от само себе си. През следващите години се погрижих да му бъдат предадени чрез приятели или чрез българското посолство в Москва моите следващи публикации,

включително първата част от изследванията ми върху Цар Симеоновия *Съборникъ*. Писма не съм му писал, за да не го компрометирам дори при съвременната обстановка, но съм му благодарен и за линията, която продължи да следва по македонския въпрос чак до неотдавнашната си смърт, въпреки силния натиск от останалите руски и сръбски историци.

Що се отнася до отпечатването на моя доклад в протоколния том от конференцията – той не беше включен в него, при все че своевременно предадох текста му на уредниците на конференцията. Но бяха поместени там нечетените доклади на недошлите руски участници. Обяснения за това не ми бяха дадени – пък и аз не ги поисках. Съжалявам само, че по такъв начин и проф. Лудолф Мюлер нямаше възможност да се запознае със съдържанието му, което тъй силно желаше д-р Анджей Попе.

Темата за покръстването на Русия премина в следващите години на заден план за мене – но не и темата за българо-руските културни връзки през X-XI век. В същото време беше вече започнала в огромни мащаби подготовката на „всенародното“ (и дори всемирното) честване 1000-годишнината на руската християнизация. Естествено, аз също не можех да остана настрана и да не се включа по моему в тази мамутска програма. Така взех участие още в първото мероприятие на тази тема в ГДР, международния симпозиум във Ваймар през януари 1988 година, с кратък доклад за несъобразностите в хронологията на покръстването. Моят доклад и там премина без дискусия, материалите от този симпозиум не бяха отпечатани, а и аз се отказах по-късно да публикувам доклада си, тъй като въпросът за хронологията е разгледан изчерпателно още в доклада ми за агиографията на Борис и Глеб.

Същинските тържества по случай 1000-годишнината бяха означавани с огромна конференция в Хале и Лайпциг през 1988 година, а участието на руската делегация беше вече не само осигурено, а и допълнено с представители на руската православна църква начело с киевския митрополит Филарет, като тържествата достигнаха кулминационната си точка на заключителния банкет, устроен в руската църква в Лайпциг съвместно с великденската литургия,

отпразнувана от Негово Високопреосвещенство. За участието ми в тази конференция вече получих покана от организационния комитет, в който влизаше и д-р Голц, малко преди това наследил на професорската катедра проф. Онаш. И именно той, д-р Голц, се погрижи не само за включването на моя доклад в програмата на конференцията, но и за отпечатването му в дебелия протоколен том, и то с всичките му илюстрации. За мене отпечатването на моя доклад беше дори по-важно, отколкото изнасянето му, при което сред обширната програма, разпределена на цяла поредица секции и подсекции, той щеше да остане незабелязан. А важноста му се засилваше от обстоятелството, че сред хилядите публикации във връзка със забележителния юбилей, моите два доклада бяха единствените публикации, оспорващи заедно с годината на събитието, чийто юбилей се празнуваше, дори и самото събитие и неговата същност. Това обаче съвсем не означава, че цялата световна наука вече се беше примирила с руските фалшификации. Тъкмо напротив. Редица бележити учени от Западна Европа и Америка използваха дори рамките на съответните тържества, за да оспорят и отрекат ролята на руските книжовници, строители и художници при възникването на културата на Киевска Русия. Така моите усилия вече не бяха съвсем безпредметни и безперспективни. В този смисъл и аз бях поставил вече ударението на доклада си върху значително по-надеждните доказателства на паметниците на материалната култура, чийто брой растеше вече от година на година. А заедно с паралелите от художествените паметници и паметниците на архитектурата, можех да представя примери и от руските монети, но също така и данни за същността на изповядваната в Киевска Русия и България християнска религия, колкото това и да беше неприятно за представителите на българската и руската православна църква. И целият комплекс от въпроси придобива вече нова динамика, но и изисква нови форми и методи за решаване на спорните въпроси. А това засяга вече преди всичко моята изследователска работа през новото хилядолетие, като надхвърля рамките на този сборник и поместените в него мои доклади.

По време на обширните дискусии на разни теми от конференцията още една тема беше дискутирана и понеже този въпрос не се

споменава в протоколния том от конференцията, трябва да добавя няколко думи и за това. Широко известната изследователка от ФРГ, д-р по богословие и филология, завеждаща катедра по Богословие на Християнския Изток в Ерланген баронеса Файри фон Лиленфелд, беше избрала за тема на дългия почти цял час свой доклад «Патроната на Света София – Божествената Мъдрост в Европа и по-специално в Русия», като беше приложила списък на 26 църкви, отразяващи това разпространение. Колкото и да ми беше неудобно да противореча на всеобщопризнатата експертка, трябваше да ѝ обясня, че почитането на Божествената Мъдрост не е привилегия нито на византийската, нито на руската православна църква и че дори православната църква изключва това почитане по догматични съображения. А почитането на Божествената Мъдрост се въвежда от «еретиците-ариани», които първи изграждат и посвещават в нейна чест храм в Константинопол, предшестваш сегашната църква на същото място, който става тяхна, **арианска**, катедрала. И този първи храм е бил разрушен именно от православните монаси, престоен от основи от Теодосий I; след повторното му разрушаване в VI век също от войнстващите православни монаси, сегашният храм е изграден за трети път от Юстиниан. И тъкмо този император, противно на православните догми, въвежда почитането на Божествената Мъдрост, докато православната църква съчинява легендата за мъченицата света София и трите нейни дъщери, също мъченици. Не друг, а българската църква почита последователно в продължение на много столетия този символ, зает и наследен от ранното християнство и гностицизма, като го предава и на Русия заедно с християнската вяра. В същия смисъл посочих и редица други църкви, посветени на Света София по нашите земи, като обърнах особено внимание върху разкритата по време на археологически разкопки огромна сграда, предшестваша сегашната «Света София» в Солун, очевидно катедрала на солунската арианска община, разрушена по всяка вероятност в VI век, а нейните останки бяха отново зарити от археолозите, без за това да бъде направено каквото и да е съобщение в научната преса. Също споменах за запазената до началото на XX век развалина от църквата «Света София» в Двиград, Хърватия – един от последните

духовни центрове на арианите на Балканския полуостров. Проф. фон Лиlienфелд изслуша внимателно моите бележки и ми поблагодари за информацията, като се отказа да публикува своя доклад в протоколния том и дава там само своя списък, като подчертава, че е непълен и в кратките си бележки отбелязва моите сведения по време на дискусиата.

В навечерието на 1000-годишния юбилей проф. Лудолф Мюлер издава нова книга за покръстването на русите, представляваща в известен смисъл перефразиране на излязлата три десетилетия по-рано негова книга за йерархичния статут на руската църква, а по време на състоялата се от 5 до 9 юли в Мюнстер, ФРГ, също много голяма конференция посветена на този юбилей, изнася доклад, засягащ догматични въпроси относно руското християнство, като отрича неговия еретически – според възгледите на православната гръцка църква – характер. Без да познава същността на така наречения ариански спор от средата на IV век – който трябва да е известен на всеки студент по богословие първа година! – бележитият германски учен с два доктората навлиза в една напълно непозната за него област и вместо да прибави още едно, девето, доказателство към тезата си, че България няма нищо общо с руското покръстване, той подкрепи без да иска моята теза. Но тъй като това е тема на други мои изследвания, вече от новото хилядолетие, с него тук няма да се занимавам подробно. Ще допълня моите бележки само с едно любопитно сведение: и тримата учени, с чиито трудове се сблъсках по време на моите изследвания, д-р д-р Лудолф Мюлер, д-р Генади Литаврин и баронеса Лиlienфелд, починаха в много кратък промеждутък от време през последните седмици, като всеки от тях достигна твърде почтена „патриаршеска“ възраст.

С изнасянето на моя доклад на конференцията в Хале през 1988 година аз приключих първия етап на моите изследвания за българо-руските културни и политически отношения през X-XI век. През следващите десетилетия, вече в новото хилядолетие, тези изследвания ще се разпрострат върху проблематиката с произхода и дейността на великата киевска княгиня Олга, като ще обхванат и паметниците на българската оригинална и преводна

книжнина, свързани с донесения от България в Киев около средата на X век голям сборник с различни текстове, чиито руски преписи съставят преобладаващата част от паметниците на руската книжнина в следващото хилядолетие, чак до XVIII и дори началото на XIX век. Тези изследвания няма да бъдат придружени от пътувания, а при тях ще използвам главно резултатите от близо тривековната дейност на много, предимно руски, изследователи, макар и техните заключения не винаги да съвпадат с моите. А новите средства за информатика, чието ползване вече не се ограничава от политическите граници, разделящи в миналото народите и науката, ще улеснят до голяма степен работата ми.

Берлин, 11 декември 2009.

АГИОГРАФИЯТА НА БОРИС И ГЛЕБ
И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЙЕРАРХИЧНОТО ПОДЧИНЕНИЕ
НА РУСКАТА ЦЪРКВА ПРЕДИ 1039 ГОДИНА *

Известни епизоди от ранната история на Киевска Русия, а особено събитията, предшестващи нейното християнизирание и свързани непосредствено с него, са обгърнати с пълен мрак. На първо място тук са въпросите, отнасящи се до проведеното от великия княз Владимир покръстване на Киевска Русия, за което съществуват много противоречиви данни, а и с последвалото го йерархично подчинение на руската църква. Тъй като никой от историческите извори не дава сведения кому е била подчинена руската църква за траещия половин век период от покръстването на русите до 1039 година¹, в науката са се появили различни хипотези, опитващи се да дадат някакво разрешение на този въпрос, допускайки, че за съответния период руската църква може да е била подчинена освен на цариградската патриаршия, също и на други висшестоящи институции, като римската църква, българската патриаршия, митрополията на Тмутаракан, или дори да е била автономна, макар че за нито една от тези възможности няма писменни данни. Това дава повод за оживени спорове между историците в продължение на повече от един век. В резултат на отчасти неясните, отчасти двусмислени сведения на историческите извори, сред изследователите възникват множество партии, които безкомпромисно се придържат към своите гледни точки. Застъпниците на различните тези излагат своите възгледи често без да взимат под внимание нито аргументите на противната страна, нито някои елементарни положения от църковното право. Покрай малкото научно обосновани

---

* Доклад пред Международния симпозиум на Комисията за изследване на славянските култури в средновековието и на Отдела за история на СССР, организиран от Националния комитет на славистите в ГДР и Университет Мартин Лутер в Хале, ГДР, 13-15 II 1979 година. Тук се дава пълният текст в български превод от автора, заедно с бележките към него, актуализирани с излязлата по-късно литература. (Бел. авт.)

хипотези, се появяват многобройни тези, които в блатото на дилетантщината намират плодотворна почва за своето развитие. Всичко това наложи една всестранна проверка на проблематиката. С тази тежка задача се нагърби преди около двадесет години известният германски славист проф. д-р д-р Лудолф Мюлер, автор на голям брой публикации в областта на старата руска литература. Макар и дори след неговите тъй задълбочени изследвания много въпроси все още да изглеждат недостатъчно убедително решени, публикацията² му допринесе поне за създаването на известна яснота по отношение на цялата проблематика. Явна заслуга на автора е, че той за първи път поставя въпроса с нужната сериозност, изключвайки от самото начало възможността за някаква автономия и дори автокефалия на руската църква, както и за подчиняването ѝ на митрополията на Тмутаракан – възможности, които могат да бъдат допуснати единствено от хора, нямащи ни най-малката представа за устройството на църковните институции и за тяхната йерархична система. Също така негова заслуга е и разборът на значителна част от излязлата дотогава обширна литература на тази тема, представена в един списък, съдържащ над сто заглавия – този списък обхваща несъмнено по-важните от публикациите, макар и тъмната цифра на изследванията на тази тема да е най-малко двойно по-голяма, като продължава да расте и след излизането на книгата на проф. Мюлер³. Причината за този неспирен поток, заливащ научната литература повече от двадесет години след приключването на неговите изследвания, се крие явно в тяхната ограничена убедителност, която от своя страна се дължи на опита на изследователя да наложи едно недиференцирано и недialeктично разрешение на проблемите. Сам проф. Мюлер, изключвайки напълно каквито и да било компромиси, се определя още в самото начало на своя полемичен труд решително в защита на тезата за проведеното от представители на Византия кръщение и за последователната и непрекъсната подчиненост на руската църква под юрисдикцията на цариградската патриаршия, без да проследи и други възможности за решение на някои от проблемите, които както изглежда и на него не са достатъчно ясни.

Тъй като едно изчерпателно разглеждане на проблемите, свързани с християнизацията на Русия, би надхвърлило далече рамките на кратък доклад на нашата конференция, аз ще се спра само на няколко основни въпроси във връзка с резултатите от изследванията на проф. Мюлер, доколкото тази тема представлява *exempel par excellence* към комплекса от теми на конференцията. Те се отнасят до така наречените „българска“ и „византийска“ тези за обяснение на проблемите по покръстването на Русия и юридическата зависимост на нейната църква през първите пет десетилетия след покръстването.

Първият аргумент на проф. Мюлер в защита на неговата теза против възможността да се допусне за този период друга юрисдикция на руската църква, освен византийската, се основава на убеждението му, че противните партии оперират изключително с аргументи *ex silentio*. Неговият главен аргумент за провизантийското решение на проблема, следващ една кратка рецензия на проф. Франц Дьолгер, е обаче също така аргумент *ex silentio*. В тази рецензия се казва: «Трудно можем да си представим, че византийците биха изпуснали от ръцете си без сериозни причини страната, която те, посредством кръщението на нейния княз и сватбата му с една багренородна принцеса, са обвързали в църковно отношение със себе си; такива причини обаче не са засвидетелствувани нито в изворите, нито могат по някакъв начин да бъдат допуснати като вероятни»⁴. В същия дух и проф. Мюлер приключва своите разсъждения по отношение на така наречената „българска теза“ с думите: «Според мен е крайно време да бъде изоставена българската теза със всички последиствия, които тя може да доведе за ранната история на руското християнство и за руската литература, тъй като тя не се подкрепя от никакви свидетелства на изворите, нито пък би могла по индиректен начин да гобие някаква гостоверност.»⁵

Един от главните недостатъци на спора и на поставянето на проблема изобщо се крие според мен в смесването на две различни събития: актът на кръщението на Владимир и християнизацията на Русия, която е продължителен и постепен процес, чието начало е засвидетелствувано от документи и данни на

изворите един век преди кръщението на Владимир и не се изчерпва с акта на неговото кръщение, което е само отделен епизод от този процес. То не е резултат от някакво внезапно и спонтанно хрумване на киевския княз, а бива подготвено от дейността на голям брой мисионери сред различни слоеве на руската общественост чак до княжеския двор, за която ние разполагаме не само с положителни сведения от историческите извори, а и с материални доказателства. Друг важен недостатък в труда на проф. Мюлер е подценяването на множество наглед незначителни факти и събития, които в действителност са играли важна роля. При целия ми респект към проф. Дьолгер, аз не мога да се съглася с неговата мисъл и изводите му. У тях е залегнала като предпоставка една погрешна оценка за личността на Владимир: на киевския княз се отрича способността да преследва и провежда целенасочено една самостоятелна политика, каквато българският княз Борис успява да води по безпримерен дотогава начин още по време на събитията, съпровождащи въвеждането на християнството в България повече от един век преди кръщението на Владимир. Че тази политика на Владимир в ущръб на византийската хегемония е била регистрирана от Цариград с немалка неприязън, показват клеветите и злопоставянето му в манипулираните от византийците руски литературни извори и летописи, както и забавянето на неговата канонизация – аз смятам, че мога да твърдя това, въпреки противоположното мнение на проф. Мюлер. Владимир бива оставен повече от два века да се пържи на огъня в пъкъла заедно с приписваните му 800 жени и наложници⁶, докато едва през XIII век руската църква го измъкне оттам, за да го канонизира като светец.

Бил ли е обаче наистина Владимир такъв голям грешник – сладострастник, гуляйджия, авантюрист и мошеник? Каква роля играят при тия събития синовете му Борис и Глеб? Тези въпроси ще се опитаме да си изясним през следващите минути. Преди това обаче бих желал да обърна внимание на някои моменти от историята на българската църква, без познаването на които последвалите събития трудно биха могли да бъдат разбрани.

Експанзията на българската държава само един век след нейното признаване от Византия през 680 година довежда до постепенното присъединяване към нея в течение на първата половина от девети век на обширни територии в югозападната част на Балканския полуостров, заселени със славяни, но и с издържалото напора на Великото преселение на народите отчасти латинизирано и отчасти елинизирано автохтонно население на големите градове, възприело християнството още през неговата начална фаза в първите векове на нашата ера. Тези градове стават от VI до IX век центрове за политическа, духовна, и културна асимилация на многобройното славянско население в техния хинтерланд. В църковно-административно отношение те са подчинени на епископите, респективно митрополиите, в Сердика, Никопол (Южен Епир), Ниш, Драч и Солун, който е същевременно седалище на върховен епископ. Цялата тази област, включваща част от територията на бившата префектура Източен Илирик, притежава още през IV век църковна автономия и успява да я запази до VI век, тъй като солунският епископ, макар и да изпълнява длъжността на папски викар, е само формално подчинен на папата, а фактически – както и суфраганите му – има почти пълна независимост в рамките на своя диоцез. След като в началото на VI век цариградската патриаршия успява да наложи влиянието си над солунската епископия, този неин акт не бива признат от нейните суфрагани, потърсили помощта на папата, тяхен законен закрилник. За да избегне пълния раздор, който би довел до сериозни последствия в империята му, а и за да постави църковната организация изцяло под своя контрол, Юстиниан основава в 535 година една автономна и автокефална архиепископия, обединяваща северните епископии на бившия Източен Илирик със седалище Юстиниана Прима⁷, докато южните епископии биват подчинени на солунската епископия. Колкото и важен да е *de jura* този акт на Юстиниан, хвърлящ сянката си много векове напред, толкова малко е значението му *de facto*, тъй като митрополитите и епископите в западните райони на Балканския полуостров продължават да провеждат своята независима политика, облагодетелствани от

българската експанзия в VIII и IX век, откъснали ги в политическо отношение от Цариград. Археологическите изследвания показват за целия този период оживена църковностроителна дейност в големите градове на западната част на полуострова, опровергаваща възприетата *a priori* от науката теза за пълен разпад на църковната им организация, прекъснала напълно връзките си с Цариград и с Рим. Пълният разрыв с Цариград настъпва по време на иконоборческите разногласия, при които епископиите на бившия Източен Илирик застават в защита на иконите и на старата духовна и художествена традиция, като приемат без съпротива политическата власт на българската държава и нейните толерантни по отношение изповядването на християнската религия владетели, предпочитайки тяхната власт пред духовната хегемония на Цариград⁸.

Преди да предприеме легализирането на църковната организация на своя народ в южните области на държавата си, българският княз Борис води продължителни преговори с Рим и Цариград. Ако и византийските исторически извори да пазят пълно мълчание върху подробностите на преговорите, водени от българските посланици с византийския император и с представители на цариградската патриаршия, запазените до наши дни в пълния им текст отговори на папа Николай II по въпросите на княз Борис⁹ ни разкриват преследваните от българите цели: автономия и автокефалия на българската църква, запазване на народните обичаи и осигуряване против всякакви опити за асимилация. Ние можем да приемем, че същите въпроси са били обсъждани и в Цариград. Тези стремежи на българския владетел не намират обаче подкрепа нито в Рим, нито в Цариград. Това принуждава княз Борис да направи няколко лавиращи стъпки. Само две години след обявяването на християнството за държавна религия в България през 864-865 година¹⁰, при което още не получава за българската църква статут на автономна архиепископия, той прогонва всички гръцки свещеници и ги заменя с латински, като подчинява българската църква на Рим¹¹. Тъй като и папата не показва готовност да признае пълната автономия, а още по-малко автокефалия на българската

църква, четири години по-късно, в 870 година, Борис I започва нови преговори с Цариград, откъдето този път при последното заседание на VIII Вселенски събор, със съгласието на цариградския патриарх и на останалите източни патриарси, получава за нея статут на автономна архиепископия, т. е. тя бива подчинена на византийския император, но не и на патриарха, като нейните свещеници – освен гръцкия архиепископ – могат да бъдат само от български произход¹².

Следващата стъпка към пълна самостоятелност на българската църква се извършва по време на Преславския църковен събор в 893 година, когато за официален език на българската администрация и църква се обявява славянобългарският. Създадената малко преди това славянобългарска азбука, кирилицата, улеснява възникването на преводи от гръцката църковна литература и осигурява разпространението ѝ в цялата българска държава. Процесът на отделяне на българската църква от Византия продължава и при наследниците на Борис I – Симеон (893-927) и Петър (927-970). През 919 година Симеон прогласява пълната независимост (автокефалия) на българската църква и издига църковния глава на България в ранг на патриарх¹³. Този едностранен акт на българския владетел довежда до най-продължителния конфликт между българската църква и цариградската патриаршия. Последната отказва да признае обявената от България без нейно съгласие и без одобрението на останалите източни патриаршии независимост, като налага схизма върху българската църква¹⁴. Дори мирният договор, наложен от България на Византия в 927 година, успява да задължи само императора да признае царската титла на българския владетел и патриаршеската титла на главата на българската църква, докато цариградският патриарх отказва да вдигне схизмата. Тази схизма отначало не играе никаква съществена роля при политическите и културните отношения между България и Византия. Напротив, наследникът на Симеон, цар Петър I, се оженва за византийската принцеса Ирина, внучка на императора Роман Лакапин (920-944) и дъщеря на неговия син и съимператор Христофор (924-931)¹⁵, като венчалният обряд се извършва в

Цариград от цариградския патриарх Стефан II (925-927)¹⁶ в църквата „Света Богородица при Животворния извор“ (τῆς Πηγῆς) – междувпрочем това е първият в историята случай, една византийска принцеса да встъпи в брак с чуждоземен владетел, при което се нарушава едно правило, установено още от Константин Велики¹⁷. Това положение не се променя и през следващите десетилетия. Когато по време на втората руско-българска война 969-971 година Преслав е завладян от войските на Светослав, Византия заема ролята на съюзник на България и освобождава българската столица от руските нашественици, византийските войски пленяват българския цар Борис II и неговия брат Роман, като окупираат източните български земи.

Налагането на византийска власт върху източните части на българската държава обаче не се разпростира върху нейните западни райони, запазили не само своята политическа независимост, а и църковната си самостоятелност¹⁸. Българският патриарх Дамян напуска седалището си в Дръстър (Сицистра) и се установява в Сердика (София), а неговите приемници преместват седалището си в Едеса (Воден), Преспа и накрая в Охрид¹⁹. На българския престол се възкачва междуременно избягалия от византийски плен Роман, брат на убития цар Борис II, като негов наследник и управлява страната под името Симеон, последван след смъртта му в 885 година от цар Самуил. Едностранно обявеният от България автокефален статут на българската църква се запазва и по време на траещата над четири десетилетия изтощителна и кръвопролитна война между Византия и България. Още през 865 година източните части на Балканския полуостров са отново присъединени към българската държава, която вече е преместила своя политически и културен център в югозападната част на полуострова и е на върха на своята политическа и военна мощ, достигнала на север отново границите на Симеоновата държава от началото на века – до Карпатите и Днепър, – а на юг и югозапад се разширява още повече, като включва в своите предели цяла Тесалия с Лариса, Южен и Северен Епир с Драч²⁰. Заобиколена отвсякъде с врагове, към края на века България започва да губи една подир друга

своите територии. Този процес се ускорява след смъртта на Самуил и настъпилите след нея династични борби. Сключеният в 1018 година мирен договор между византийския император Василий II от една страна и от българската царица Мария и българския патриарх от друга страна, ликвидира политическата независимост на България под формата на династичен българо-византийски съюз, но осигурява и по-нататък независимостта на българската църква, възвръщайки нейното юридическо положение преди провъзгласяването на независимостта ѝ, узаконено от VIII Вселенски събор. Тя бива отново подчинена само на византийския император, и то в границите, които определя мирният договор между България и Византия от 927 година²¹, като само титлата на нейния глава се заменя с архиепископ. И този път обаче цариградският патриарх отказва да признае клаузите на мирния договор и независимостта на българската църква, а също така да вдигне схизмата върху нея. Тази схизма бива вдигната едва след смъртта на българския архиепископ Йоан в 1037 година: по това време вече не са между живите и останалите подписали този договор лица: Василий II умира в 1025, а Константин VIII в 1028 година, бившата българска царица Мария завършва живота си в един гръцки манастир, а българският престолонаследник Пресиян, който по силата на мирния договор се оженва за дъщерята на Константин VIII, Теодора, бива обвинен в заговор и ослепен. Наследникът на архиепископ Йоан не е избран от синода на българската църква, а бива назначен от цариградския патриарх – това е хартофилакът на църквата „Света София“ в Цариград, Льв Пафлагонски, който взима веднага мерки за присъединяването на „еретическата“ българска църква към цариградската патриаршия. От проведените мерки в българските земи ние можем да приемем, че с обратна сила са били обявени за недействителни всички постановления и укази на българската патриаршия за цялото време на нейното съществуване от 919 до 1018 година, което засяга и всички освещавания на църковни сгради, както и канонизирането на българските светци, извършено след прогласяването на българската независима патриаршия²², но също и ръкополагането

на църковни служители. Същевременно българските свещеници биват заменени с византийски, българският език се изхвърля от църквата, а българските богослужебни книги се унищожават. Този църковнополитически курс бива продължен и провеждан безогледно също и от наследниците на архиепископ Лъв I, като се преустановява едва след основаването на Второто българско царство и присъединяването на българската църква към Рим в 1204 година, последвано в 1235 от повторното обявяване на нейната независимост, този път с признанието на цариградската патриаршия и на останалите източни автокефални църкви.

Паралелно с християнизирването на България започват да се засилват търговските, политическите и културните връзки с Русия, както и мисионерската дейност на български духовници, макар и без обявяването на християнството там за държавна религия. Следи от тези връзки, засегнали разни слоеве от руския народ чак до княжеския двор, ние откриваме както в някои от писмените извори, случайно избегнали строгата цензура, на която те биват подложени след 1039 година, така и в множество паметници на материалната култура, обхващащи широк диапазон от близо три столетия на границата на първото и второто хилядолетие от нашата ера. Така в някои от ранните редакции на руските летописи са били вмъкнати редица цитати, взети от български летописи²³, както и точни сведения за политически и културни връзки между двата народа. Още едно доказателство за дейността на български мисионери – и то съвсем не доказателство *ex silentio*, както смята проф. Мюлер – е обширната църковна литература, донасяна в Киевска Русия от България още от най-ранната фаза на руското християнство. За славистиката днес е във от всяко съмнение обстоятелството, че всички руски преводи от гръцки църковни текстове, поне до края на XIII век, са направени при посредничеството на български преводи. Ако и във фалшифицираните от византийската църква руски летописи някои от тези данни впоследствие биват манипулирани, като например данните във връзка с пътуванията на руската велика княгиня Олга²⁴, въз основа на отделни сведения в някои от летописите, избегнали цензурата, е възможно истината да

бъде възстановена. От липса на време, не бих желал тук да се включа в подробности относно дискусиите в науката във връзка с проблемите, засягащи пътуванията на Ольга до Цариград и мнимото ѝ кръщение във византийската столица, които – също както мисионерството – подготвят почвата за приемането на християнството в Русия. При това обаче не бива да се изпуска от внимание обстоятелството, че през целия X век, освен само между 860 и 865 година, България и Киевска Русия имат обща граница.

Пренасянето на църковни книги, респективно продължителността на снабдяване с български книги в течение на целия X и първите десетилетия на XI век, се доказва от литературната наука с голяма точност. Преди Владимир християнизирването обаче се извършва в ограничените рамки на индивидуалното мисионерство и по своето значение то остава далече зад извършеното в края на X век покръстване на целия руски народ с всички културно-политически последици от него.

На въпроса за фалшификациите и интерполациите на старите руски исторически извори също така не желая да се спирам пообстойно и ще засегна само някои отделни подробности, имащи непосредствено отношение към покръстването на русите. Този проблем вече е изчерпателно изследван от Оболенски²⁵ Шахматов²⁶ и Присьолков²⁷, независимо от премълчаването на резултатите от изследванията им и обявяването им за ненаучни от цялата съветска историография²⁸. В трудовете на тримата бележити изследователи са посочени не само фалшифицираните места, но и някои от причините за тези фалшификации. Както те многократно отбелязват, от манипулациите на фалшификаторите в най-голяма степен са засегнати сведенията за отношенията на Киевска Русия и България, както и съобщенията за личността на Владимир и събитията, свързани с неговото кръщение. Тъкмо тези места, отстранени от текста на летописите, не само че не са в съгласие със съветската наука, но и пречат за изтъкването на нейната великоруска концепция, според която Русия е единственият легитимен продължител на византийската традиция и култура. Въпреки манипулациите на историческите извори и тяхното преднамерено погрешно тълкуване от XI век

до днес, за събитията около покръстването на Киевска Русия и йерархичното подчинение на нейната църква до 1039 година са се запазили и някои нефалшифицирани съобщения, които, заедно с резултатите от археологическите изследвания, ни позволяват да се доберем до истината²⁹.

Както е известно, още за годината на кръщението на Владимир съществуват противоречиви данни, които показват с еднаква достоверност годините 976 и 978. Именно тази привидно незначителна разлика води до заключения, които налагат различни и взаимно изключващи се тълкувания. За да разберем откъде произхожда тя, ние трябва да се опитаме по-внимателно да анализираме събитията, предшестващи покръстването, които досега не са намерили нужното обяснение от науката. Така всички редакции на руските летописи, както и други разкази за покръстването на Русия, отбелязват, че то се предшества от една война, която Владимир водил с българите и сключил с тях мир при особено тържествена церемония, съпроводена с изричането на клетва за вечен мир³⁰. И след съобщението за тази война, което намираме и в съставеното през 1072 година въз основа на по-стар източник ПОХВАЛНО СЛОВО ЗА ВЛАДИМИР³¹, следват различните разкази за подготовката на покръстването. Този откъс от текста гласи според реконструираната от Шахматов стара киевска версия на руския летопис от 1039 година: **Въ лѣто 6493** [985-986]. **Нде Володнмеръ на Българъи въ лоднахъ, а Търкъи верегъмъ прнведе на коннхъ: и повѣдн Българъи. Н сътвори мнрз Володнмерз съ Българъи, и ротъ заходнша межю собою, и рѣша Българе: толн не бѣдетъ межю намн мира, олнже камень начьнетъ плаватн, а хмель гряднѣти**³². Подобно е и сведението, което дава също новгородската версия на този летопис от 1050 година. За изясняване на въпроса за кои българи става тук дума, изследователите се позовават на едно място в текста на по-горе споменатото ПОХВАЛНО СЛОВО ЗА ВЛАДИМИР, където при четири от всичко пет стигнали до нас ръкописи се казва *серебряныя волгары*. Поради добре известни причини, съветските изследователи определено се решават тъкмо за това четене на съответното място, макар и то очевидно да е погрешно, тъй като в ръкописа

на Московската духовна академия, който при това е и най-стар от запазените ръкописи на похвалното слово, както и в известния от ИСТОРИЯТА на Татишчев³³ ЙОАКИМОВСКИ ЛЕТОПИС, а и в ХРОНИКАТА на Стриковски³⁴, в чиито основи лежат стари, избегнали цензурата ръкописи на руски летописи, вместо сребреня българя се чете *сербанзи н волгарзи*.

Опитът да се свърже походът на Владимир през 985 година с волжките българи е напълно неоснователен³⁵. За разлика от дунавските българи, те се наричат във всички руски текстове именно *волжски*, а за *сребърни* българи никъде не става дума. Грешката в текста може да се обясни лесно със слабото познаване на географията от страна на руския преписвач през XVI век, комуто думата *сербяны* едва ли е говорила нещо и той я е помислил за *lapsus calami* на своя предшественик, като я е коригирал по свое разбиране. Това обяснение е много по-логично от абсурдното обяснение на академик Лихачов³⁶, че грешка на преписвача била думата *сербанзи*, тъй като думата *серебренья* не му била позната (?) – много бих бил задължен на академик Лихачов, ако би могъл да ми обясни откъде му е известно понятието *серебренья* българя, което не се среща в нито един исторически извор. Интерпретацията на това място в текста на руските летописи се затруднява обаче и от непосредствено следващото сведение за същата 987 година, което би могло да ни заблуди. Веднага след съобщението за мира между българите и русите следва явно интерполираният разказ за пристигането на едно посланичество от „*болгары вѣрзи вохъимнча*“ при двора на Владимир. Макар че в особеностите на вярата, които тези посланици изповядват и препоръчват на Владимир да приеме, трудно можем да разпознаем исляма, изповядван вече по това време от волжките българи, повечето от изследователите свързват понятието „*вѣра вохъимнча*“ с мохамеданството, ако и да изказват удивление от такова непознаване същността на последното от страна на летописеца, като намират оправдание за това само в полемичния характер на разказа, имащ за цел да възвеличи християнството и да дескриптира всички други религии, а особено религията на тези българи³⁷.

Въпреки всички интерполации и изопачавания на първоначалния текст на това място, не е трудно да се отгадае, че първата версия на руските летописи тук е разказвала нещо за преговори между едно посланичество на дунавските българи и Владимир, отнасящи се до покръстване, и че тези преговори са непосредствено последствие на мирния договор между двете страни от 986 година³⁸. И това става тъкмо в годината, предшестваща тази, в която според ПОХВАЛНО СЛОВО НА ВЛАДИМИР се извършва кръщението на Владимир, 987³⁹.

Какъв разказ е следвал на туй място, може да ни покаже текстът на Йоакимовския летопис⁴⁰, който е избегнал гръцката цензура и съобщава за тези обстоятелства по следния начин: По семъ⁴¹ же нде Владнміръ на Българъи и победн нхъ, мнръ ччннн, н прнмтъ крещеніе самъ и сзновъ его, н всю землю Русскую крестн. Царъ же болгарскні Снмноу присла іерен чченъи н кннгн довольнъи, н посла Владнміръ во Царьградъ къ царя н патрнарху проснтн мнтрополнта, онн же весьма возрадовашася, н прнслаша мнтрополнта Мнханла, мѹжа весьма чченого н боговоузненного, болгарнна сѹща, н сз нмъ четъре епнскопы н много іерен, днаконъи н демественнкн (певчіе) отъ славянъ. Мнтрополнтъ же, по советѹ Владнміра, посажа епнскопы по градомъ: въ Ростовѣ, Новеградѣ, Владнмірѣ н Белградѣ. Снн шедше по землн с вельможн н вонн владнміровнмн, ччахѹ людѹ и кресчахѹ всюду стамн н тѹснчамн, н колнко гдѣ прнлѹчнса, асче людіе неверннн вельмн отъ томъ скорбѹхѹ н роптахѹ, но отрнцатнса воевъ радн не смеахѹ⁴².

След екскурса по българска история, мнимите анахронизми и грешки при географските понятия в Йоакимовския летопис вече ни стават ясни – споменатият тук български цар не е Симеон I (893-927), а Симеон-Роман (976-996), чието име се предава и от гръцките исторически извори като Симеон, а Царьградъ е българската столица. Но също така става ясно, че ако в 986 година от българската патриаршия е било извършено покръстването на Владимир и Киевска Русия, то остава според византийското схващане недействително и без законна сила, тъй като Византия, според наложената от нея схизма, продължава да счита българската църква за еретическа, а нейната патриаршия – за

несъществуваща. Това налага и извършването на една повторна церемония, подобна на кръщение. Туй ни изяснява не само наличието в руските летописи на две различни дати за покръстването на русите, годините 987⁴³ и 989, а и още едно спорно място в тях, дало повод за много дискусии. При повечето арабски и арменски извори покръстването на русите се свързва с преговорите на Владимир с византийските императори Василий II и Константин VIII, в резултат на които се стига в 988 година до сватбата на руския княз със сестрата на византийските императори Ана и с изпращането от Владимир на руски войници в помощ на императорите срещу разбунтувалия се против тях Варда Фока. Във всички преписи на ПОХВАЛНОТО СЛОВО НА ВЛАДИМИР мястото в текста, отнасящо се за преговорите на Владимир, гласи както следва: Н въз тѣи дѣни вѣдѣста црѣа два въз Црнградѣ: Константинъ и Василен. И посла к нимъ Володнмиръ проса оу нѣ сестры ѡженити сѧ да сѧ бы болма на крѣтъньскын законъ направилъ⁴⁴. Последното изречение се интерпретира от изследователите като молба на Владимир, чрез женитбата си за византийската принцеса да възприеме християнския закон, т. е. да стане християнин. За приемането на тази интерпретация заблуждава и сведението на коптския летописец Яхъя Антиохийски, че византийският император бил поставил като условие за женитбата покръстването на Владимир⁴⁵. В действителност обаче на това място от текста на Похвалното слово се казва буквално: „...като иска да се ожени за сестра им, за да може да следва *по-добре* християнския закон“⁴⁶. Следователно и в това тѣй силно изопачено от византийските цензори съобщение не става и дума за някакво кръщение след 986 година. Как се развиват събитията, предшествващи завладяването на Херсон от Владимир през 989 година⁴⁶ и събитията, последвали неговата победа, ние можем само да гадаем.

Подробности за тях ни се дават само от един силно манипулиран разказ, така наречената Корсунска легенда⁴⁷, възприет и от различните версии на руските летописи⁴⁸, освен от Йоакимовския летопис, чийто разказ се прекъсва след „първото“ кръщение. Внимателното изследване текста на Корсунската легенда

ни показва, че тя е възникнала на мястото на един по-стар и явно достоверен разказ за събитията, който е трябвало да бъде заличен от гръцката цензура и заменен от друг. Някои от тези събития ни се предават до такава степен преиначени, че никой читател, дори и най-наивният съвременник, не може да бъде убеден в тяхната достоверност, а други биват премълчани, и то по такъв начин, че веднага се забелязва как цели пасажии са съкратени. И все пак, след превземането на Херсон явно става някакво събитие, тълкувано от някои извори като кръщелна церемония, което същевременно трябва да заличи спомена от извършеното през 976 година кръщение на Владимир и което в действителност представлява легализиране на извършеното преди това покръстване, но като единствено *законно*, именно то трябва да остане в паметта на русите, заради което по-късно се манипулират всички писмени източници, споменаващи извършеното през 986 година *незаконно* покръстване на русите. Преди това обаче, в резултат на преговорите си с Византия, Владимир изпраща за Цариград войски, чието участие в борбата между Василий II и въстаниците трябва също да е имало повече символично значение. Тъй като сведенията за числеността на тези войски, дадени от арменския летописец Стефан Таронски⁴⁹, наброяващ 6000 руски войници, изглеждат безмерно завишени, трудно можем да приемем, че тези войници са били от решаващо значение за изхода от битката – в действителност борбата се решава от внезапната смърт на Варда Фока. Но което е още по-интересно, според съобщението на арменския летописец след битката руските войници се изпращат за наша голяма изненада срещу Армения, а не срещу България, която в дадения момент е несъмнено най-опасният враг на Василий II. Явно, че Владимир все още спазва скрепения с клетва мирен договор от 986 година. За участие на руски войски в походите на Василий срещу българите научаваме едва след битката при Битоля в 1016 година, т. е. чак една година след смъртта на Владимир⁵⁰. Следователно изглежда, че цената, заплатена от Владимир за неговото мнимо кръщение не е била твърде висока, но и това, което той е получил за тази цена, не изглежда да е струвало повече. За

описание на самото кръщение авторът на Корсунската легенда употребява само няколко изречения, пълни с противоречия – между другото, като споменава и името на митрополита Михаил⁵¹. Вместо изчерпателни сведения на византийските летописи, каквито те ни дават в подобни случаи⁵², този път не можем да открием в тях нито една дума за женитбата на Владимир с византийската принцеса, нито за кръщението му и за изпратените в Русия свещеници и тяхната по-късна съдба. За по-нататъшния развой на събитията, както и за гръцките митрополити, епископи и свещеници, не намираме и в руските летописи нито една дума, освен един при това твърде забележителен откъс от нестигналия до нас летопис, използван като източник от Татищев, последван от известието за началото на строежа на Десятинната църква. В него под годината 6500 (992-993) се казва, че след смъртта на митрополит Михаил, за когото в Йоакимовския летопис се съобщава, че е българин⁵³, Владимир отново изпраща посланици в Царьградъ и моли да му бъде изпратен наследник за митрополита. Новоназначеният митрополит Леонтий, особено учен и смирен мъж, утвърждава (иже преждѣ) руските епископи Йоаким от Херсон в Новгород и Псков, Неофит в Чернигов, Фьодор в Ростов и Стефан във Владимир, а така също ръкополага Никита за епископ в Белгород. Изрично се подчертава и българската националност на епископите (волгарѣнъ, сѣчнѣхъ славанѣхъ)⁵⁴. Но за същия новоназначен митрополит Леонтий разполагаме и с други действителни и манипулирани сведения, от които можем да съдим, че в негово лице имаме действителна, а не легендарна личност⁵⁵. Това ни заставя да допуснем, че след като изискванията на Владимир за организацията на руската църква остават незадоволени, той по всяка вероятност – подобно на българския княз Борис I – се разделя от гръцките духовници (ако изобщо е имало такива), като отново се обръща към българската патриаршия за помощ.

За да се избегнат всякакви спекулации, които може да бъдат предизвикани от едностранчивата интерпретация на събитията от ранната руска история, или пък биха дали основания да ми се припише някакъв великобългарски национализъм, трябва особено

да подчертая моето убеждение, че Владимир винаги е гледал на подчиняването на руската църква под юрисдикцията на българската патриаршия напълно егоистично и само като на едно временно разрешение на въпроса. Най-късно в 987 година той е разбрал, че това подчинение никога няма да бъде признато от Цариград и с нищо няма да допринесе за придобиването на независимост на руската църква, нито пък ще улесни признаването на царската му титла и правото на власт. Посредством временното подчинение на руската църква под българската патриаршия обаче той е бил в състояние да държи Цариград в шах и същевременно – което изглежда е било не по-малко важно за него – да осигури в една по-далечна перспектива църковната независимост на Русия чрез въвеждането на славянския език в църковната служба, възможно само чрез връзките с България.

На това място стигаме обаче до един от най-заплетените и най-неясни въпроси в тази история: въпросът за женитбата на Владимир с „багренородната“ византийска принцеса Ана, сестра на императорите Василий и Константин, както и за двамата му сина Борис и Глеб, които той, противно на залегналия в закона за престолонаследието приоритет на първородството, определя за свои наследници.

Нека видим първо какво казват за тях историческите извори. Освен споменатото по-горе⁵⁶ послание на Владимир към византийските императори с молба за ръката на сестра им според ПОХВАЛНОТО СЛОВО ЗА ВЛАДИМИР, както и подробния разказ за пристигането на Ана в Херсон и женитбата ѝ с Владимир според т.нар. КОРСУНСКА ЛЕГЕНДА, който явно е съчинен значително по-късно⁵⁷, името на „царица“ Ана се споменава в руските извори още два пъти: във връзка със завръщането на Владимир в Киев⁵⁸ и във връзка със смъртта ѝ в 1011 година⁵⁹. И при двата случая титлата на Ана „царица“ или „царица Владимирова“ вместо „царевна“ събужда недоумение у болшинството изследователи, тъй като в никой от историческите извори Владимир не се представя като „цар“, а само като „княз“⁶⁰.

От византийските историци единствен Йоан Скилица споменава сестрата на Василий и Константин Ана във връзка с

раждането ѝ⁶¹, във връзка със събитията около бунта на Варда Фока⁶² и във връзка с нападението на Хризохир⁶³. Последното събитие, което Скилица свързва със смъртта на Ана и което не може да е произлязло преди 1024 година⁶⁴, явно не е вярно и буди недоумение за такава неосведоменост на византийския летописец за съдбата на „багренородната принцеса“, тъй като известието в руските летописи за датата на смъртта на „царицата“ на Владимир, Ана, се покрива с известието на Титмар Мерзебургски от 1018 година, според което по това време саркофазите на княз Владимир и неговата съпруга вече се намират в средата на киевската катедрала⁶⁵. А и достоверността на второто известие поражда съмнение, тъй като то изглежда вмъкнато допълнително в текста.

Но с името на Ана са свързани и Владимировите синове Борис и Глеб. Докато Несторовият летопис⁶⁶ и почти всички версии на руските летописи, произлизащи от него, ни съобщават точно и недвусмислено, че тези два сина на Владимир били родени от „българката“, без да уточнят името ѝ⁶⁷, в Йоакимовския⁶⁸, Тверския⁶⁹ и Пинежкия⁷⁰ летописи, където се съобщават и имената на всички жени на Владимир, името на тяхната майка се предава като Ана⁷¹. Туй води до големи недоразумения, възникнали от смесването на двете имена – името на „багренородната“ византийска принцеса, „сестра“ на императорите Василий II и Константин VIII, и името на българката, съпруга на Владимир. То предизвиква множество спорове у изследователите, считащи съобщенията на Йоакимовския, Тверския и Пинежкия летописи за неверни, или пък допускащи, че Борис и Глеб са синове на византийката. Сам Присъолков не може да си обясни по друг начин обстоятелството, че и двамата са родени *след* сватбата на Владимир с „багренородната“ Ана от друга жена, и че именно те, противно на всички династически правила, са определени от него за наследници на киевския престол. Нека обаче при това не забравяме, че и Присъолков се повлиява от легендата за произхода на българката, съпруга от Волжките „сребърни“ българи.

С право всички критици на Присъолков и накрая проф. Мюлер отхвърлят неговата конструкция. В този смисъл, заедно

с аргументите на вероятно автентичното съобщение на летописеца за десетте сина на Владимир, където на последните девето и десето място са Борис и Глеб, обявени за родени от „българката“⁷², проф. Мюлер допуска възможността за една извънбрачна връзка, обосновавайки се, че „ние не сме напълно сигурни, дали Владимир е изпратил всички свои предишни жени в манастир“⁷³. От своя страна и Присъолков, като приема, че в случая се касае до багренородната княгиня Ана, сестра на императорите Василий и Константин, не може да си обясни произхода на имената на двамата, свързан недвусмислено с имена на членове от управляващата династия в България⁷⁴, като обръща внимание на обстоятелството, че кръщелните втори имена на тези князе⁷⁵, съдържат имената на царуващия по време на кръщението им български цар Роман-Симеон и на Давид, брата на Самуил, за когото съществуват твърде правдоподобни изворни сведения, че е заемал за кратко време трона на българските царе след 971 година⁷⁶, подир което абдикира и отива в манастир, където умира и след смъртта си бива канонизиран за светец⁷⁷. В случая обаче не само Присъолков, а и всички руски изследователи след него, изпускат от внимание факта, че и името Борис съвсем не е руско езическо име, както твърдят руските етимологически речници⁷⁸, а е дадено на Владимировия син в чест на първия светец на българската църква, княз Борис I, канонизиран още веднага след смъртта му на 2 май 907 година⁷⁹. Че жената на Владимир, майка на синовете му Борис-Роман и Глеб-Давид, произхожда от Дунавска, а не от Волжка България, става ясно от руските исторически извори, запазили се от извършените още през 30-те години на XI век манипулации, при които обстоятелствата относно покръстването на Киевска Русия и установяването на българска църковна йерархия в страната биват заличени и изопачени – считам за излишно да се връщам тук още веднаж на този въпрос⁸⁰. Но решението и на проблема за личността на тази съпруга на Владимир, както и на останалите проблеми, свързани с мними анахронизми и грешки в имената и топонимите, отбелязани в Йоакимовския летопис, е по всяка вероятност много просто. Ако на нас днес се вижда напълно

невъзможно една византийска принцеса, при това сестра на императорите, да кръсти първородния си син с името на първия български светец, Борис, и на властващия български цар, Роман, то е напълно логично и оправдано, ако съпругата на Владимир е българка – при това от туй двойно име ние вече можем да разберем и коя е тази българка. Че в дадения случай се касае не за друг, а за дъщеря на българския цар Петър, се досеща още Татишчев⁸¹, изхождайки от данните на историческите извори за роднинските връзки между българската и византийската управляващи династии⁸², според които дъщерята на цар Петър е трета братовчедка на Василий и Константин, т. е. по руски и по гръцки тяхна „сестра“ или „двоуродна сестра“ – за същинска сестра се употребява прилагателното „родна“ или „едноутробна“ (ὁμομητρία), липсвашо и в руските, и във византийските исторически извори. А че цар Петър имал такава дъщеря, без да сме осведомени за името ѝ, знаем от две съобщения на Лъв Дякон. Първото се отнася до изпращането на двама видни византийски сановници в България с предложение от там да бъдат изпратени две девойки от *царска кръв*, за да бъдат омъжени за Василий и Константин⁸³. Второто⁸⁴ е във връзка с пристигането на двете девойки в цариградския дворец на 10 декември 969 година, което съвпада с дворцовия преврат, при който император Никифор Фока бива убит, а властта си присвоява Йоан Цимисхи. При тези девойки може да се касае само за дъщери на цар Петър и царица Мария-Ирина (а не и на по-стария негов брат, Михаил, както допуска Сюзюмов⁸⁵). Това личи от употребените от Лъв Дякон изрази „царски род“ и „царска кръв“ – независимо от официалното признаване царския сан на българския владетел Симеон и неговия наследник Петър от страна на Византия, византийските автори не употребяват в съчиненията си тази титла за никой от българските владетели, наричайки ги князе (архонти) или владетели на мизите (т. е. българите⁸⁶). Дъщерите на цар Петър обаче имат и по майчина линия „царска кръв“, така че само те отговарят на тези изисквания⁸⁷. Бързото развитие на събитията обаче осуетява сключването на браковете. Колкото малко и да сме осведомени по отношение на тази част

от българската история, имаме достатъчно основания да допуснем, че и двете девойки остават в цариградския дворец, където майка им заедно с тях и братята им и преди това гостуват. Това обяснение приема също и П. А. Лавровски, като чрез него изяснява противоречията, възникващи между данните за възрастта на двамата братя в техните жития и погрешно възприетите от историографията дати⁸⁸. Само това обяснение обаче оправдава името на по-стария брат, Борис-Роман: ако майка му е българска княгиня, дъщеря на цар Петър, това са имената не само на нейните двама братя, а и на двамата ѝ царствени прадеди: княз Борис I и император Роман Лакапин. Но и че тази (несъща) сестра на императорите Василий и Константин може да се е наричала Ана няма нищо странно – туй женско християнско име е едно от най-разпространените и в България, срещаме го заедно с другите имена на членовете на българското царско семейство още на приписката върху Чивидалското евангелие, там отбелязано като името на втората дъщеря на княз Борис I⁸⁹, тъй че и за тази българска княгиня също не е никак чудно да носи това име, още повече, че са я свързвали най-тесни родствени връзки с дъщерята на княз Борис I, Ана, нейна пралеля. В този смисъл трябва да се приеме вече с голяма достоверност, че синовете на Владимир от тази негова връзка не са били извънбрачни, а дори според църковното право и единствени законни, което може да бъде и едно от главните обстоятелства, повлияли за обявяването им за наследници на престола.

От разсъжденията за произхода на Борис и Глеб обаче се поражда и едно друго заключение, което може да ни поясни причините за убийството им. Ако майката на двамата е произхождала от българската царска династия и нейните двама сина са били праправнуци на княз Борис I, чието име носил и първият от двамата – а след всичко казано дотук ние вече имаме сериозни доводи да приемем това – туй обстоятелство би довело до тежки последствия във връзка с претенциите за власт на киевските владетели. През 1014 година, една година преди убийството на Борис и Глеб, умира българският цар Самуил и още със смъртта му са могли да бъдат предвидени известни

проблеми, свързани с престолонаследията, които действително довеждат само в четири години до двойна смяна на българския престол. За Византия споменът за рускобългарския съюз от 986 година е бил още твърде свеж, за да може да изчака със спокойствие едно повторение на събитията. По такъв начин една смяна на управляващите кръгове и в Русия в полза на провизантийската партия е била напълно логична, а от страна на Византия – желана и подкрепяна. Византийската дипломация съумява да противопостави на братята Борис и Глеб законния наследник на руския престол, Светополк, впоследствие наречен Окаяния, който е единствен син на Ярополк, първородния син на Светослав. С отстраняването на притежаващите по майчина линия право и върху българския престол Борис и Глеб, както и на отявления противник на Византия Светополк, идва на власт привърженикът на Византия Ярослав, който ще отвори отново Киевска Русия за византийските влияния. Проведеното впоследствие канонизиране на двамата князе не променя с нищо положението, а няколкото манипулации в техните жития, извършени от гръцкия им автор, имат за цел да посипят прах върху тази криминална история.

Идвам към края на моя доклад.

Между главните аргументи на проф. Мюлер в подкрепа на византийската теза за църковната юрисдикция на руската църква са изворите на византийски, арабски и арменски летописци, чиито оскъдни данни вече са коментирани изчерпателно от всички противници на тази теза – също както и общото твърдение на Яхъя Антиохийски, че с *багренородната принцеса* били изпратени в Киев *множество митрополити* и че тя била построила *много църкви*⁹⁰. Там, където официалните документи премълчават всякакво присъствие на гръцки свещеници, изведнаж научаваме за *множество митрополити*. Същевременно ние сме обаче информирани от руските летописи за присъствието само на един единствен гръцки свещеник в Киевска Русия за времето между 995 и 1039 година, Анастас от Херсон⁹¹ – вероятно епископ⁹², макар че повечето летописи по добре известни на нас съобщения не споменават титлата му, а го наричат „мъжът“

Анастас. Този Анастас от Херсон обаче е бил нещо такова, каквото днес наричаме „дисидент“ – един гръцки дисидент. И какво прави този мъж Анастас, когато в 1039 година пристига гръцкият митрополит Теопемпт? Той счита за най-добре да изчезне и бяга през глава не другаде, а в Полша.

Значителен дял от споровете за йерархичното подчинение на руската църква преди 1039 година заема проблемът за седалището на главата на руската църква. При това всички участници в дискусиата не искат да вземат предвид, че българският патриарх – поне до 1018 година, а изглежда, че по отношение на подчинената на него руска църква и до смъртта му през 1037 година – е бил формално независим и разполагал с правото да открива неограничен брой епископства, но и митрополии. С това може да се изясни не само въпросът за седалищата на епископи в Киев, Переяславл, Чернигов и Новгород, но и за твърде оспорвания Тмутаракан, чието йерархично подчинение трябва да се разглежда не като постоянно и непрекъснато свързано с Цариград, а като променливо с оглед на политическите събития. Също така и неразборията с титлите на висшите духовници в Русия може да се обясни само чрез временното им подчинение на българската патриаршия – деградирането на българската патриаршия в архиепископия през 1018 година довежда същевременно до деградиране на митрополитите и епископите, което ни е известно от хрисовулите на Василий II. Що се отнася пък до заменянето на титлата на руския архиепископ Йоан с титлата митрополит в някои ръкописи, това е приемливо обяснено от Присьолков: липсата на титлата архиепископ в Русия през по-късната епоха заставя копистите да изоставят тази необичайна за Русия титла и да я заменят с митрополит⁹³.

Тезата за подчинение на руската църква под папата, на която са посветени немалко изследвания⁹⁴, е подкрепена само от съобщения на руски и западни хроники за преговори на русите с папата: за нея няма никакви доказателства и тя се оборва още от сведенията за печалния изход на преговорите. Тук се прибавя като важен аргумент против някаква мнима дейност на латински

духовници в Киевска Русия издадената от папа Йоан XIII през 972 година вула за чешкия крал Болеслав, която изрично забранява извършването на църковната служба „според сектата на българския народ или на руския, нито пък на славянски език“⁹⁵. В Русия няма запазени никакви латински, но и гръцки църковни книги от времето преди татарското владичество, каквито там несъмнено би трябвало да има, ако е имало и гръцки свещеници. Вместо това непрекъснатостта в извършването на църковната служба на славянобългарски език още от времето на „преложенна книгъ“ през 899 година, съгласно тверския препис на руските летописи⁹⁶, е доказана и едва ли е била повлияна дори по време на присъствието на гръцки митрополит в Киевска Русия след 1039 година.

Вторият аргумент на проф. Мюлер в полза на византийската теза гласи: „Силното участие на византийски майстори в Киев говори за нормални отношения между Киев и Цариград“⁹⁷. Очевидно тук проф. Мюлер се опира на някои публикации на Айналов⁹⁸ и Крос⁹⁹ за ранното строителство в Киев, както и на по-горе споменатото съобщение на Яхъя, на Несторовия летопис¹⁰⁰ и на ПОХВАЛНОТО СЛОВО ЗА ВЛАДИМИР¹⁰¹, които следват един общ източник¹⁰². В това съобщение се казва за строителството на Десятинната църква, че за изграждането ѝ Владимир повикал майстори от Гърция. Че тъкмо така наречената Корсунска легенда⁸⁷ – основен източник на съобщенията в летописите и в ПОХВАЛНОТО СЛОВО ЗА ВЛАДИМИР – най-много е засегната от манипулациите и фалшификациите, Шахманов и Присьолков вече са доказали по безспорен начин. Въпреки това, аз не желая тук да се позова предимно на слабата доказателствена стойност на руските летописи. На мен ми изглежда твърде странно, че тези „гръцки“ майстори са създали в Десятинната църква едно твърде точно копие на преславската катедрала¹⁰³, с план и размери, отклоняващи се съвсем малко от тези на българската постройка. Както е известно, между постройките на Цариград подобна църква не се среща¹⁰⁴. Декоративната строителна техника със скрити междинни редове, характерна за голям брой постройки от втората половина на X век, които се намират на

подчинената по това време на Българската патриаршия територия или близко до нея, се среща в Цариград само на няколко постройки от средата на XI век¹⁰⁵, т. е. след преселването там на представителите на българската царска династия и придружаващите ги лица, включително майсторите от българските придворни художествени и строителни ателиета¹⁰⁶. За подсилване основите на Десятинната църква е използвана система от забити в земята колове с излят помежду им хоросан¹⁰⁷ – същата система, която ни е позната от българските постройки в Плиска¹⁰⁸. Ако обаче Десятинната църква е била наистина построена от гръцки майстори и следователно още след построяването ѝ осветена от гръцки свещенослужители, защо е трябвало тя да бъде повторно осветена след встъпването на гръцкия митрополит Теопемпт през 1039 година? Нима не е известно на проф. Мюлер при какви условия, според правилата на източноправославната църква, се налага повторно освещаване на един християнски храм? Това се извършва единствено, ако в него за известно време е действала някаква ерес или олтарната му час е била разрушена. Ако това обстоятелство може да не бъде известно на някои съветски изследователи¹⁰⁹, възпитани в научните доктрини на марксизмо-ленинизма, нима може да бъде простено на един известен европейски учен, като проф. д-р д-р Лудолф Мюлер, да не познава такова важно постановление в църковното право? А не ни ли напомня това събитие за „повторното кръщение“ на Владимир?

Това обаче още не е всичко. Вън от всяко съмнение е, че стенописите на Десятинната църква, от които са запазени само няколко фрагмента¹¹⁰, произхождат от същото ателие, което изписва малко след 972 година църквата „Свети Георги“ в София, по времето, когато тя е седалище на българския патриарх: през 80-те години на X век същото ателие изписва епископската църква в Струмица, Водоча (второ изписване) и към 996 година част от стенописите от светилището на „Света София“ в Охрид¹¹¹ – доказателства за това дават както стиловият анализ, така и химическите изследвания на багрилата и на мазилката на тези стенописи¹¹². От същото ателие са излезли и няколко икони,

съхранявани понастоящем в Москва и Ленинград, които се датират от съветските изкуствоведи чак до XIII век¹¹³. Считам, че е извън моите възможности да преценя дали художниците от това ателие са могли тъй дълго да живеят и да творят. Малко вероятно е обаче те да са били от гръцки произход – отношението между България и Византия в края на X век са били извънредно напрегнати, за да може да се допусне при тях и свободен художествен обмен. Освен това, отклонението на тъй силно изявения стил на тези художници от познатата ни византийска столична и провинциална живопис е изтъкнато от изследователите още преди повече от половин век, дълго преди характерните за тази живопис антикизиращи тенденции да бъдат открити като основна насока в българското изкуство на X век. Връзките на Киев и на другите големи руские градове, с българското изкуство обаче не се изчерпват с Десятинната църква. Фреските на „Света София“ в Киев¹¹⁴ показват също най-тясно сродство с фреските на българските постройки в Паталеница, Охрид и Костур¹¹⁵ – и само с тях, – което е обяснимо само за времето преди 1039 година или малко след това. По такъв начин отново излиза на дневен ред въпросът за датирането на киевската катедрала и нейните фрески¹¹⁶.

Петият аргумент на проф. Мюлер в полза на византийската теза е, че най-старите руски църкви носят имена, които са им дадени по византийски образец. На мен, като българин и при това роден в българската столица, този аргумент не звучи твърде убедително. Без да придавам на имената на църквите особено значение в спора, ще отбележа само, че въпреки всички празноти в нашите знания, отнасящи се до имената на българските църкви от първото хилядолетие, при досега идентифицираните по-малко от 1 % от разкопаните църковни постройки, само името на света София – Светата Мъдрост – се среща на четири от най-значителните църкви, построени в България, или с други думи около една трета от известните ни по име български църкви са били посветени на света София¹¹⁷. Явно, че култът на светата мъдрост не е бил монопол само на византийската църква¹¹⁸. Между другите имена срещаме имената на

Богородица, пророк Илия, на архангелите, Йоан Предтеча, Йоан Богослов, св. Леонтий, Пантелеймон, Стефан, Георги, Герман – т. е. същите имена, както и в Русия.

Последният аргумент на проф. Мюлер в полза на византийската теза гласи: „също и нумизматиката и сигилографията от времето на Владимир и Ярослав сочат към Византия“. Колкото това твърдение да е вярно за индиректните иконографски и стилови връзки с Византия, толкова малко обстоятелствата говорят за непосредствена зависимост. Напротив, тъкмо иконографските и палеографските особености на сечените от Владимир монети са в действителност един сериозен аргумент против византийската и в полза на българската теза. Както е известно, нито правото за сечене на монети, нито царската титла на Владимир, са били някога признати от Византия. Във всички византийски писмени извори той бива назоваван *ῥρχόντ* (княз), като дори и след женитбата си с „багренородната византийска принцеса“ не получава полагащата му се титла *καῖσαρ*. В този смисъл след 1039 година биват манипулирани и всички руски писмени източници, като неговата царска титла или бива заличена от текста, или заменена с титлата княз. Правото си за сечене на монети Владимир може да е получил единствено от българския патриарх, който му дава и останалите царски регалии, включително матриците за сечене на първите емисии от неговите златни и сребърни монети. Че той наистина е получил от българския патриарх матриците за сечена на монетите си, показва както иконографията на техните изображения, така и текстът, но и палеографията и ортографията на техните надписи. За разлика от по-късните емисии, които очевидно са изработени в Киев – както още преди близо половин век забеляза проф. Валерий Погорелов, – първите емисии имат български надписи¹¹⁹. Това би могъл да провери и проф. Мюлер, както и всеки славист, тъй като на тези монети пише вместо *Володимер, сребро и злато* (според характерната за руския изговор пълнозвучна форма на думите), *Владимір, сребро и злато* (според българския изговор). Че в случая не се касае до някакво изключение, може да се установи, като се прелистят някои стари руски и български

текстове¹²⁰. Палеографията на руските монети е в непосредствена връзка с многобройните надписи от българската столица Преслав, станали едва през последно време достояние на науката. Изображенията на Христос, Владимир и неговия трон пък имат редица паралели всред българските паметници от X век – преди всичко бронзовата матрица от Археологическия музей в Преслав¹²¹, както и керамичната икона с изображението на Христос Вседържител от Преслав¹²² – но нито един известен паралел между съвременните византийски паметници. Също така и еталонът, по който са сечени първите емисии от монетите на Владимир се отклонява значително от еталона на византийските монети, като отговаря на еталона, който спазват твърде точно не само динариите на Арабския Халифат, а и по-голямата част от намиращите се в обръщение през X век монети от Азия, включително монетите на Волжка България¹²³. За изображението на царя при монетите на Владимир е послужила като образец сребърната монета на българския цар Петър¹²⁴. От всичко това излиза, че Владимир е получил заедно с царската си титла регалиите и правото за сечене на монети, както и матриците за тях, изработени в монетарниците на българската столица Охрид. Когато малко по-късно биват изработени – по всяка вероятност в Киев – нови матрици за следващите емисии на Владимировите монети, отличаващи се по своята нискокачествена изработка от първите, правописът при надписите им бива изменен и унифициран с особеностите на руския език.

В най-тясна връзка с отношенията в областта на изобразителното изкуство и архитектурата стоят връзките в областта на литературата. Че българските преводи на църковните книги в Русия без изключение са направени в България, е доказано от литературната наука още през миналото столетие. Но че в случая се касае за едно изключително по обем постижение, могат да преценят само малцина богослови и филолози. Известният руски историк Е. Е. Голубински¹²⁵ още в края на XIX век изказва убеждението си, че веднага след покръстването на Русия там попада почти цялата църковна литература в български преводи¹²⁶ и изрично подчертава, че само преписването на една нищожна

част от тази огромна литература би надхвърлило всички капацитети на Киевска Русия. Това наистина не е било възможно да стане без силната подкрепа на българската държава и църква, за него се е изисквало продължително време и то не може да се отдаде на дейността на отделни мисионери. Аз не мога да се съглася по никакъв начин с проф. Мюлер, че то е могло да се извърши и без непосредствената връзка между българската и руската църква. Рим и Цариград не са били ни най-малко заинтересувани в извършването на богослужението на един славянски език и са се противопоставяли с всички сили на това. Резултатите на туй враждебно отношение към славянските езици от страна на византийската и римската църкви можем да наблюдаваме както в Моравия, така и в населените с българско население земи след 1039 година, когато българските книги биват унищожени – ако не притежавахме копия в Русия, едва ли би останало до днес нещо от славянската писменост. Убедителен пример за туй ни предлага пълната асимилация на славянското население в Пелопонез и Епир, което е наброявало до X век над 90 % от цялото население в тези области.

БЕЛЕЖКИ

¹ Като най-ранно се приема от историческата наука сведението, регистрирано от различни редакции и преписи на руските летописи, според което през 1039 година Десятинната църква в Киев е осветена повторно от гръцкия митрополит Теопемпт, чието встъпване на Киевската катедра се предполага да е станало малко преди това – вж. *ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ*, под ред. В. П. Адриановой-Перетц, подготовка текста Д. С. Лихачева, I, Москва-Ленинград 1950, с. 103. Името на митрополит Теопемпт е отбелязано и в протокола от синода на цариградската патриаршия през същата година – вж. G. Ficker, *ERLASSE DES PATRIARCHEN VON KONSTANTINOPEL ALEXIOS STUDITES (FESTSCHRIFT DER UNIVERSITÄT KIEL ZUR FEIER DES GEBURTSFESTES S. M. DES KAISERS UND KÖNIGS WILHELM II., Kiel 1911, с. 42)*. Обстоятелството, че на двата предишни синода от 30-те години на XI век не участва нито той, нито друг представител на руската църква (пак там, с. 6-21), както и на други синоди на цариградската патриаршия преди това, е косвено потвърждение, че до 1037 година руската църква не се е намирала под нейната юрисдикция. Също така и византийските исторически извори не дават никакви достоверни сведения по този въпрос. За включването на Киевската митрополия в списъка на подчинените на цариградската патриаршия епископии няма отбелязана дата, а дълго време се приемаше въз основа на изготвения през втората половина на XI век списък (*Notitia episcopatum*), че е станало към 1035-1039 година, като за доказателство се посочваше обстоятелството, че Киевската (Руската) митрополия е там на 60-то място, между епископията на Тива, основана между 1025 и 1035 година и на Аланя, основана между 1025 и 1082 година. По този въпрос вж.: Heinrich Gelzer, *ZUR ZEITBESTIMMUNG DER GRIECHISCHEN NOTITIAE EPISCOPATUUM (JAHRBÜCHER FÜR PROTESTANTISCHE THEOLOGIE, XII/1886, с. 540-541)*; същ., *BEITRÄGE ZUR RUSSISCHEN KIRCHENGESCHICHTE AUS GRIECHISCHEN QUELLEN (ZEITSCHRIFT FÜR KIRCHENGESCHICHTE 13/1892, с. 246-281)*, а така също Ernest Honigmann, *STUDIES IN SLAVIC CHURCH HISTORY. A. THE FOUNDATION OF THE RUSSIAN METROPOLITAN CHURCH ACCORDING TO GREEK SOURCES (BYZANTION XVII/1944-45, с. 128-162)*, Тази хронология бе поставена по-късно под въпрос, понеже има данни за съществуването в Аланя на митрополит Николай през 997/998 година, въпреки че няма нови сведения, променящи хронологията за основаването на епископията в Тива между 1025 и 1035 година. По този въпрос вж.: G. Ficker, *DAS EPIPHANIOS-KLOSTER IN KERASUS UND DER METROPOLIT ALANIENS (BYZANTINISCH-NEUGRIECHISCHE JAHRBÜCHER, III/1922, с. 92-101)*, както и новото издание на списъците при: J. Darrouzès, *NOTITIAE EPISCOPATUUM ECCLESIAE CONSTANTINOPOLITANAE (GÉOGRAPHIE ECCLESIASTIQUE DE L'EMPIRE BYZANTIN 1), PARIS 1981*. И двамата изследователи, както и останалите автори, позоваващи се на сведението за митрополита на Аланя Николай от края на X век, не взимат под внимание обстоятелството, че до 30-те години на XI век Аланя е под юрисдикцията на яковитският антиохийски патриарх и бива подчинена на цариградската патриаршия едва когато започват преследванията срещу арменските монофизити, за които научаваме от протокола за синода на цариградската

патриаршия от 1030 година (вж. G. Ficker, ERLASSE DES PATRIARCHEN VON KONSTANTINOPEL ALEXIOS STUDITES, с. 6-21) и от редица арменски източници, от които може да се съди, че тези преследвания са били съпроводени с незапомнена дотогава жестокост, като на особени мъчения бил подложен яковитският антиохийски патриарх Йоан (Бар Абдун) – вж. CHRONIQUE DE MICHEL DE SYRIEN, éd. par J.-Chabrol, III, 2, Paris 1906, с. 135 и сл.; GREGORII BARNEBRAEI CHRONICON ECCLESIASTICUM edd. J. B. Abbeles / Th. J. Lamy, I, Löwen 1872, с. 420 и сл.

² Ludolf Müller, ZUM PROBLEM DES HIERARCHISCHEN STATUS UND DER JURISDIKTIONELLEN ABHÄNGIGKEIT DER RUSSISCHEN KIRCHE VOR 1039, Köln-Braunsfeld 1959.

³ Между по-новата литература, излязла след изследването на проф. Мюлер, вж. преди всичко: Анджея Попэ, РУССКИЕ МИТРОПОЛИИ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОЙ ПАТРИАРХИИ В XI СТОЛЕТИИ (ВИЗАНТИЙСКИЙ ВРЕМЕННОК, 28/1968, с. 85-108); същ., L'ORGANISATION DIOCÉSAINNE DE LA RUSSIE AUX IXe-Xe SIÈCLE (BYZANTION, 40/1970, с. 165-217); същ., LA TENTATIVE DE RÉFORME ECCLÉSIASTIQUE EN RUSSIE AU MILIEU DU XIe SIÈCLE (ACTA POLONIAE HISTORICA 25/1972, с. 5-31); J. Shepard, SOME PROBLEMS OF RUSSO-BYZANTINE RELATIONS ca. 860-1050 (THE SLAVONIC AND EAST EUROPEAN REVIEW, 52/1974, с. 10-33); A. Poppe, THE ORIGINAL STATUS OF THE OLD-RUSSIAN CHURCH (ACTA POLONIAE HISTORICA 39/1979, с. 5-45); същ., THE BUILDING OF THE CHURCH OF ST. SOPHIA IN KIEV (JOURNAL OF MEDIEVAL HISTORY, VII,1/1981, с. 15-66); Я. Н. Шапов, ГОСУДАРСТВО И ЦЕРКОВЬ В ДРЕВНЕЙ РУСИ (GESELLSCHAFT UND KULTUR RUSSLANDS IM FRÜHEN MITTELALTER, hrsg. von E. Donnert, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Wissenschaftliche Beiträge 1981/64 (C 21), Halle (Saale) 1981, с. 58-74); О. М. Рапов, О ДАТЕ ПРИНЯТИЯ ХРИСТИАНСТВА КНЯЗЕМ ВЛАДИМИРОМ И КИЕВЛЯН (ВОПРОСЫ ИСТОРИИ 1984, № 6, с. 34-47); ВВЕДЕНИЕ ХРИСТИАНСТВА НА РУСИ, отв. ред. А. Д. Сухов, Москва 1987 (=Институт философии Академии наук СССР, В24); Apollon Grigor'evič Kuz'min, DIE TAUFTE DER RUS IN DER HEUTIGEN HISTORIOGRAPHIE (DIE SLAWISCHEN SPRACHEN, Bd. 16/1988, с. 79-85); «КРЕЩЕНИЕ РУСИ» В ТРУДАХ РУССКИХ И СОВЕТСКИХ ИСТОРИКОВ, состав. А. Г. Кузьмин, Москва 1988; В. Г. Власов, ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ ВЕХИ ХРИСТИАНИЗАЦИИ НА РУСИ (ПРАВОСЛАВИЕ В ИСТОРИИ РОССИИ =ВОПРОСЫ НАУЧНОГО АТЕИЗМА, вып. 37, Москва 1988, с. 50-73). Вж. също общия преглед на библиографията върху проблемите на християнството и на богословската литература в Киевска Русия при G. Podskalsky, CHRISTENTUM UND THEOLOGISCHE LITERATUR IN DER KIEVER RUS (988-1237), München 1982; а също и моя доклад пред Междудисциплинарния и Икуменически Симпозиум „Хиляда години от покръстването на Русия – Русия в Европа“, 13-16 април 1988 г., Хале/Заале, ГДР, DIE CHRISTIANISIERUNG RUSSLANDS UND BULGARIEN [ПОКРЪСТВАНЕТО НА РУСИЯ И БЪЛГАРИЯ – доклад (TAUSEND JAHRE TAUFTE RUSSLANDS. RUSSLAND IN EUROPA. Beiträge zum Interdisziplinären und Ökumenischen Symposium in Halle/Saale, 13.-16. April 1988, hrsg. v. H. Golz unter Mitarbeit von A. Meißner und P. Weniger, Leipzig 1993, с. 423-468) – бълг. превод в: А. Чилингиров, БЪЛГАРИЯ/ВИЗАНТИЯ/РУСИЯ, Изследвания на средновековната култура, Берлин 2002, с. 129-158, поместен и в този сборник.

⁴ Franz Dölger, Рецензия за статията на А. М. Amman, DIE ANFÄNGE DER HIERARCHIE IM KIEVER RUSSLAND (BYZANTINISCHE ZEITSCHRIFT 46/1963, с. 478).

⁵ L. Müller, ZUM PROBLEM DES HIERARCHISCHEN STATUS, с. 17.

⁶ Текстът на Лаврентиевската и Първата новгородска редакция на руските летописи гласи: ... а наложницъ въ ѹ него 300 Въшегородъ, а 300 въ Българодъ, а 200 на Берестовъ в селци, еже зовуть нинѣ Берестовое – ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ [вж. бел. 1], с. 56-57; ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ, I, Москва ²1962, кол. 80.

⁷ За основаването на архиепископията на Justiniana Prima вж.: Louis Duchesne, AUTONOMIE ECCLÉSIASTIQUE. ÉGLISES SÉPARÉES, Paris ²1905, n. 239-240; J. Zeiller, LES ORIGINES CHRÉTIENNES DANS LES PROVINCES DANUBIENNES DE L'EMPIRE ROMAIN, Paris 1918, с. 385-391; Бранко Гранић, ОСНОВАЊЕ АРХИЕПИСКОПИЈЕ У ГРАДУ JUSTINIANA PRIMA 535 ГОДИНЕ (Гласник Скопског Научног Друштва, V/1929 с. 113-133). Продължилият много десетилетия спор между изследователите за локализирането на Първа Юстиниана приключи едва през 70-те години на миналия век след извършването на обширни разкопки в Царичин град, Македония, които позволиха недвусмислената идентификация на мястото на развалините със седалището на архиепископа. По този въпрос вж.: Dj. Manó-Zissi, JUSTINIANA PRIMA, в: REALLEXIKON ZUR BYZANTINISCHEN KUNST, III, Stuttgart 1978 (Lief. 21, 1975), кол. 687-717 с библиография. Допълнителна библиография при G. Prinzing, ENTSTEHUNG UND REZEPTION DER JUSTINIANA-PRIMA-ТНЕОРИЕ IM MITTELALTER (BYZANTINOBULGARICA, V/1978, с. 269-287), където също се дават данни във връзка с локализирането на града. Интересно е да се отбележи, че преобладаващата част от богословите ни най-малко не се интересуват от работата на археолозите и историците, като продължават и в най-новите си трудове да твърдят, че местоположението на град Юстиниана прима не е известно на науката – вж. напр.: Hans-Dieter Döpmann, BULGARIEN ALS TREFFPUNKT VON ÖSTLICHEM UND WESTLICHEM CHRISTENTUM IN FRÜHBYZANTINISCHER ZEIT, в SPÄTANTIKE UND FRÜHBYZANTINISCHE KULTUR BULGARIENS ZWISCHEN ORIENT UND OKZIDENT. Referate gehalten im Rahmen eines gemeinsam mit dem Bulgari-schen Forschungsinstituts in Österreich organisierten Arbeitsgespräches vom 8. bis 10. November 1983, hrsg. v. Renate Pillinger, = Österreichische Akademie der Wissen-schaften. SCHRIFTEN DER BALKANKOMMISSION, Antiquarische Abteilung, XVI/1986, Wien 1986, с. 62; същ., ZUR PROBLEMATIK VON JUSTINIANA PRIMA, в MISCELANEA BULGARICA 5, Wien 1987, с. 221-231 и Т. Събев, САМОСТОЙНА НАРОДНОСТНА ЦЪРКВА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ, София 1987, с. 61.

⁸ На този въпрос е посветен моят доклад на тема: PROBLEME DER KIRCHEN-ORGANISATION UND DER CHRISTLICHEN KUNST IM WESTLICHEN BALKANRAUM WÄHREND DES FRÜHMITTELALTERS (DAS VII. ÖKUMENISCHE KONZIL VON NIKAIJA [787] UND SEINE BEDEUTUNG FÜR DIE ENTWICKLUNG DER BYZANTINISCHEN KUNST UND KULTUR. Kolloquium der Fachkommission Byzantinistik, Berlin (Ost) 16.03.1987) – вж. българския превод: ПРОБЛЕМИ НА ЦЪРКОВНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ И НА ХРИСТИЯНСКОТО ИЗКУСТВО В ЗАПАДНАТА ЧАСТ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ в моя сборник БЪЛГАРИЯ/ВИЗАНТИЯ/РУСИЯ [вж. бел. 3], с. 1-20.

⁹ Migne, PL CXIX (1852), col. 978-1052; MONUMENTA GERMANIAE HISTORICA, Epistolarum t. VI, Karolini aevi IV, Berlin 1925; ОТГОВОРИТЪ НА ПАПА НИКОЛАЙ I

ПО ДОПИТВАНИЯТА НА БЪЛГАРИТЪ, текстъ и преводъ отъ Димитъръ Дечевъ, София ²1940; ЛИБИ II/1960, с. 60 сл.

¹⁰ Преглед на литературата във връзка със спора за годината на покръстването на българския народ вж. при Т. Събев, САМОСТОЙНА НАРОДНОСТНА ЦЪРКВА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ [вж. бел. 7], с. 144-154. Както при всички останали публикации в България, в тази публикация не се споменават трудовете на д-р Ганчо Ценов и преди всичко по този въпрос КРОВАТОВА БЪЛГАРИЯ И ПОКРЪСТВАНИЕТО НА БЪЛГАРИТЪ, София 1938, Пловдив ²1998, София: Хелиопол ³2004, както и GESCHICHTE DER BULGAREN UND DER ANDEREN SÜDSLAVEN VON DER RÖMISCHEN EROBERUNG DER BALKANHALBINSEL AN BIS ZUM ENDE DES 9. JHS., Berlin/Leipzig: Walter de Gruyter & Co 1935.

¹¹ Не трябва да се пренебрегва и обстоятелство, че повечето християнски църковни центрове в централната и западната част на Балканския полуостров, присъединени през IX век към българската държава, никога не са били подчинени на цариградската патриаршия, а тези от тях, които след V век временно са били под нейна юриспруденция, са се откъснали от нея най-късно след забраната на иконопочитанието. Ако и въвеждането на иконопочитанието отново през 843 година да премахва една от главните причини за конфликти между становищата на патриаршията и на отцепилите се от нея стари християнски църковни центрове в западната част на Балканския полуостров, както се вижда от архитектурните паметници, в някои основни положения, засягащи богослужението, продължават да съществуват важни различия, които с подчиняването на тези църковни центрове под върховенството на патриарха при покръстването на България не се премахват и вероятно изиграват важна роля при решението на княз Борис I да откъсне българската църква от Цариград и да я присъедини, макар и временно, към Рим.

¹² По въпроса за статута на българската църква при покръстването ѝ след VIII Вселенски събор, както и по отношение на понятията *автономия* и *автокефалия* в българската историческа и богословска наука съществува пълен хаос, произлизащ от неосведомеността на авторите по проблемите на църковното право – вж. Т. Събев, пос. съч. [бел. 7], с. 44-54. След като упреква с основание редица изследователи за смесването на двете понятия и в непознаване на църковното право, същият автор обаче без всякакви основания счита, че българската патриаршия била призната от цариградската патриаршия през 927 година (с. 50-51, 243-254), като оспорва и твърдението на Ив. Снегаров (КРАТКА ИСТОРИЯ НА НА СЪВРЕМЕННИТЕ ПРАВОСЛАВНИ ЦЪРКВИ, II, София 1946, с. 28-29) за наложената върху българската църква схизма, като „неподкрепена с исторически паметници хипотеза“ (с. 52).

¹³ За разлика от княз Борис и по-късно от цар Иван Асен II, цар Симеон счита – напълно погрешно, както вждаме днес – че може да наложи със сила, а не постепенно и по дипломатичен път, признаването на пълната автономия и автокефалия на българската църква, несъобразявайки се с принципите на църковното право. Макар и от политическа гледна точка едност-

ранното провъзгласяване самостоятелността и независимостта на българската църква да намира известно оправдание, обосновано от стремежа за осигуряване единството на етнически, но и културно-политически разнородната дотогава българска държава, нито Симеон, нито неговите наследници върху българския царски престол могат по това време да предвидят фаталните последици от тази негова авантюра, които ще се проявят малко повече от едно столетие по-късно.

¹⁴ Спора за съществуването или несъществуването на схизма считам за съвършено излишен, и то, за разлика от Т. Събев [вж. бел. 11], именно въз основа на културно-историческите паметници. Важна роля за обявяването на схизмата са играели явно известни различия във възгледите при цариградската патриаршия и при епископите в западната част на Балканския полуостров по отношение на богослужението и на катехизиса, като са дали основание на цариградската патриаршия да обяви българската църква за еретическа. Макар и след прочистването на българската и руската литература от „еретически“ писания за нас днес да е твърде трудно да открием писмени доказателства за каквито и да е еретически уклони в българската църква, до нас са стигнали все пак някои преки и косвени доказателство за определени възгледи, отличаващи се от възприетите на Никейския събор норми и изповядвани при нея, и то не като някакво периферно явление, а съдържащи се в нейните основи. Така още Н. К. Никольский, МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ИСТОРИИ ДРЕВНЕ-РУССКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ, I «Слово о томъ, како крестися Владимир, возмъ Корсунь» и „написание о вѣрѣ“ (Сборникъ Отдѣла Русского языка и словестности, С.-Петербург 1907, с. 5-8 и 21-24), открива в откъса с християнското верую (символа на вярата) в един от ранните преписи на руски летопис, възприел дословно текста на българския оригинал, „полуарианската“ му версия – *подобносущой* вместо *единосущой* Троицѣ. Забележително тук е обстоятелството, че въпросният цитат произлиза от единствения стигнал до нас стар препис от символа на вярата, докато всички останали явно са били унищожени – А. А. Шахматов, в своите РАЗЫСКАНИЯ О ДРЕВНЕЙШИХЪ РУССКИХЪ ЛѢТОПИСНЫХЪ СВОДАХЪ, С.-Петербургъ 1908, с. 155-156, изказва твърде правдоподобното си убеждение, че именно този текст на символа на вярата се е намирал и в първоначалната версия на руските летописи, но е бил цензуриран и изменен още през XI век – вж. съответния текст на Несторовата летопис: ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХЪ ЛЕТ [вж. бел. 1], с. 77-79. Ние сме добре осведомени за силно разпространение на арианството в централната част на Балканския полуостров още в най-ранната фаза от развитието на християнството, за което свидетелствува значителен брой паметници на материалната култура – напр. енкалпионът, намерен в късноантичното селище върху терена на язовир Чаталка, понастоящем в Археологическия музей, Стара Загора, който дава арианската версия при името на Дева Мария, М-Р ХҮ̄ вместо М-Р ОҮ̄ – вж. Assen Tschilingirov, DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN, München/Berlin 1978, ил. 13 и с. 308-309. Разногласията и споровете между привържениците и противниците на арианството в централната част на Балканския полуостров продължават и след Никейския събор в 325 година и кул-

минират по време на Сардикийския събор през 342 година, когато двете враждебно настроени една срещу друга партии се разделят и изключват взаимно от църквата – вж. *Σωκράτης, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* (Migne, P.G. LXVIII/1859, coll. 236A-237B; бълг. превод при ГИБИ I/1954, с. 39-41). По всяка вероятност арианството продължава да играе тук важна роля и през следващите векове, когато този район е изолиран от влиянията на Цариград и представители на много от неговите епископии не взимат участие на църковните събори чак до IX век. За различията в плана на църквите от западната част на Балканския полуостров, главно по отношение на светилището и южния им вход, произлизащи от различия в богослужението, вж. моя доклад пред II Международен конгрес по Българистика на тема *БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА АРХИТЕКТУРНА ШКОЛА (II МЕЖДУНАРОДЕН КОНГРЕС ПО БЪЛГАРИСТИКА СОФИЯ 1986, Доклади, 16. ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО И АРХИТЕКТУРА, София 1988, с. 129-136)*, поместен и в моя сборник *БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРНА ШКОЛА I*, Берлин, 2007 с. 1-18. Тези, според византийското православно богословие „еретически“ особености на българските църкви, стават причина те да бъдат отчасти разрушени през втората трета на XI век и престроени от XII век нататък, но вече с отговарящи на догмите светилища и без южен вход.

¹⁵ THEOPHANIS CONTINUATI CHRONOGRAPHIA, edit. J. Bekkeri, Bonnae 1838, с. 414-415₅; LEONIS GRAMMATICI HISTORIA, edit. J. Bekkeri, Bonnae 1842, с. 317₁₋₂₁; GEORGI CEDRENI COMPENDIUM HISTORiarUM, edit. J. Bekkeri, II, Bonnae 1839, с. 309₂₁-310₁₆; IOANNIS SCYLITZAE SYNOPSIS HISTORiarUM, rec. I. Thurn, Berolini 1973, 18, с. 222₁₂-224₆₀. PSEUDO-SIMEONIS MAGISTRI CHRONOGRAPHIA, 740-741 (ГИБИ 5/1964, с.135-137, 167-168, 182). По този въпрос вж. също Васил Н. Златарски, *ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ*, I, 2, София ²1971, с. 509-512.

¹⁶ Изцяло погрешни са заключенията на Т. Събев, пос. съч. с. 245, както и на много други автори, изреждането на чиито имена считам тук за излишно, че цариградската патриаршия е признала през 927 година българската патриаршия. Всички тържества във връзка със сключването на мирния договор се представят от по-горе споменатите писмени извори изключително като държавен акт, без участието на църквата. Тържествената венчавка на цар Петър с Мария-Ирина, извършена от цариградския патриарх, няма нищо общо с признаване на Българската патриаршия и дори може да бъде изтълкувано в обратен смисъл – като „единствено законно“, според възгледите на византийската църква, изпълнение на обряда по венчавката. Същевременно никой от историческите извори не споменава за някакво участие на българския патриарх при тези церемонии, като неговото звание и занаят бива давано навсякъде в изворите и в официалните документи като архиепископ.

¹⁷ Constantni Porphyrogeneti, *DE THEMATIBUS ET DE ADMINISTRANDO IMPERIO*, edit. J. Beckeri, Bonnae 1811, гл. 13, с. 86 ¹⁰⁻¹³.

¹⁸ Неотдавна станалият достояние на науката ТАКТИКОН (списък на византийската администрация) от времето на император Йоан Цимисхи (971-975), ръкописът Codex Scorialensis Gr. R-II-11, показва, че византийската дър-

жавна власт – и съответно хегемонията на Цариградската патриаршия – биват установени през 971 година върху една незначителна част от българската територия. По този въпрос вж.: LES LISTES DE PRESEANCE BYZANTINES DE IXe ET Xe SIECLES. Introduction, texte, traduction et commentaire par Nicolas Oikonomididis, Paris 1972, с. 262-273.

¹⁹ Вж. ръкописа в Парижката Национална библиотека, Cod. gr. 880, fol. 407^v-408^r, известен под името Ordo episcoporum, или Дюканжов списък на главите на православните църкви – текстът на оригинала е даден при: Ch. Du Cange, FAMILIAE AUGUSTAE BYZANTINAE I, PARIS 1680, с. 174-175 и Н. Gelzer, DER PATRIARCHAT VON ACHRIDA. Geschichte und Urkunden = Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der Kgl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, XX, Nr. 5, Leipzig 1902, с. 6, а заедно с български превод и факсимиле – при Йорд. Ивановъ, БЪЛГАРСКИ СТАРИНИ ИЗЪ МАКЕДОНИЯ, София ²1931 [репр. София 1970], с. 564-569; заедно с български превод също и в ГИБИ VII/1968, с. 109-111. Преглед на новата литература вж. при Василка Тъпкова-Заимова, ДЮКАНЖОВ СПИСЪК, в Palaeobulgarica XXIV/2000, № 3, с. 21-49 и същ., НЯКОЛКО БЕЛЕЖКИ КЪМ РАННИТЕ ИЗДАНИЯ НА ДЮКАНЖОВИЯ СПИСЪК (МИШЕЛ ЛЕКИЕН И ЙОСИФ АСЕМАНИ), в В ПАМЕТ НА ПЕТЪР ДИНЕКОВ (ТРАДИЦИЯ, ПРИЕМСТВЕНОСТ, НОВАТОРСТВО), София 2001, с. 100-111.

²⁰ Дори при последния и относително пълен преглед на данните за границите на българската държава през средните векове у П. Коледаров, ПОЛИТИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА, I 681-1018, София 1979, съществува известна неяснота по отношение на югозападната граница, за чието оточняване съществуват много данни, невзети предвид от автора, като наличието на значителен брой български (не славянски!) топоними, названия на български крепости, охраняващи височините на север от Via Egnatia, а така също определените още през ранното средновековие граници на епархиите, влизащи в състава на Българската архиепископия в югозападните български земи.

²¹ Териториалният обхват на българската архиепископия и списък на подчинените на нея епископии и епархии се дава в сигилиите (грамотите) на Василий II за правата на охридската архиепископия, запазени в преписи от XVI и XVII век, от които най-пълният в манастира „Света Екатерина“, Синай (Cod. Sinait. 508/976). Тези сигилии са публикувани многократно – библиография на старата литература вж. при F. Dölger, REGESTEN DER KAISERURKUNDEN DES OSTRÖMISCHEN REICHES, I, München/Berlin 1924, с. 103-104, Nr. 806-808; нова библиография при: Ε. Κωνσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου, Τα σχετικά με την αρχιεπισκοπή Ἀχρίδας σιγίλλια τοῦ Βασίλειου Β', Θεσσαλονίκη 1988; пълен текст при: В. Н. Бенешевичъ, ОПИСАНИЕ ГРЕЧЕСКИХЪ РУКОПИСЕЙ МОНАСТЫРЯ СВ. ЕКАТЕРИНЫ НА СИНАѢ, С.-Петербургъ 1911 (репринт в монографията на Ε. Κωνσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου), с. 542-544, и заедно с български превод при: Йорд. Ивановъ, БЪЛГАРСКИ СТАРИНИ ИЗЪ МАКЕДОНИЯ [виж бел. 19], с. 547-562 и ГИБИ VI/1960, с. 40-47 с преглед на по-старата литература. За тях вж. също: Ив. Снѣгаровъ, ИСТОРИЯ НА ОХРИДСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ. I (вж. бел. 44), с. 55-59 и В. Granić, KIR-

CHENRECHTLICHE GLOSSEN ZU DEN VOM KAISER BASILEIOS II. DEM AUTOKEPHALEN ERZBISTUM VON ACHRIDA ERTEILTEN PRIVILEGIEN (BYZANTION, 12/1937, с. 395-415). Срв. и бележките на В. Тъпкова-Займова, ЦЪРКОВНИ ПРОБЛЕМИ НА БАЛКАНИТЕ СЛЕД 971, в: ИЗСЛЕДВАНИЯ В ЧЕСТ НА ЧЛ.-КОР. ПРОФ. СТРАШИМИР ДИМИТРОВ, София 2001, с. 80-90 с преглед на новата литература. Тъй като грамотите на Василий II са известни само от техни късни преписи, много вероятно е те да са манипулирани, като съзнателно е била отстранена значителна част от текста – и то частта, отнасяща се до епархиите на север от Дунава. Що се отнася до списъка на епархиите в югозападните български земи, той дава названията на много епископии и епархии, които в XII век, от когато датира техният препис, съставен по нареждането на архиепископ Йоан Комнин, вече не съществуват или съществуват под други названия, и тези негови данни се потвърждават също от археологическите изследвания. В българската историческа литература липсва засега все още едно достатъчно компетентно проучване, съпроводено с точното идентифициране на всички епархии, споменати в тези грамоти – изследванията на Йорд. Иванов, пос. съч., и на Ст. Новаковић, ОХРИДСКА АРХИЕПИСКОПИЈА У ПОЧЕТКУ ХІ ВЕКА. ХРИСОВУЉЕ ЦАРА ВАСИЛИЈА II ОД 1019 И 1020 ГОД. Географиска истраживања (ГЛАС СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ, Београд, 76, други разред 46/ 1908, 1-62) са напълно остарели и не отговарят на състоянието на съвременната наука. Не много по-далече отиват и проучванията на Б. Николова, УСТРОЙСТВО И УПРАВЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА, София 1997, с. 52-106, където не се правят никакви нови опити за идентифициране на някои от епископиите и епархиите въз основа на археологическите данни, а се приемат твърде спорни твърдения от старите изследвания. В редица съчинения на сръбски и гръцки автори или се отрича напълно автентичността на тези сигилии, както напр. при неотпечатания доклад на С. Антолјак пред XII международен конгрес на византинистите в Оксфорд, 1966 г., ОВ ДІЕ JENE DREI URKUNDEN DES KAISERS BASILIOS II. ZU GUNSTEN DES OCHRIDENSISCHEN ERZBISTUMS AUTHENTISCH SIND? — превод на македонски: ДАЛИ СЕ АВТЕНТИЧНИ ОНИЕ ТРИ ИСПРАВИ НА ЦАРОТ ВАСИЛИИ II ИЗДАДЕНИ ВО КОРИСТ НА ОХРИДСКАТА АРХИЕПИСКОПИЈА в: С. Антолјак, СРЕДНОВЕКОВНА МАКЕДОНИЈА, I, Скопје 1985, с. 698-708) и доклада му пред „научната“ среща в Преспа през, 1969 година, КРИТИЧКИ ОСВРТ НА ИЗВОРИТЕ ЗА САМОИЛОВАТА ДРЖАВА (ДО 1014), отпечатан в: 1000 ГОДИНИ ОД ВОСТАНИЕТО НА КОМИТОПУЛИТЕ И СОЗДАВАЊЕТО НА САМОИЛОВАТА ДРЖАВА. Зборник на материјали од научната средба одржана во Преспа од 10 до октомври 1969 година, Скопје 1971, с. 21-56 и преиздаден в посочения по-горе сборник, с. 239-288, както и в монографијата на Е. Κονσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου (вж. по-горе), или се приемат само някои данни от тях и се манипулират в полза на антибългарската теза, като напр. статиите на Р. Љубинковић, ТРАДИЦИЈЕ ПРИМЕ ЈУСТИНИТАНЕ У ТИТУЛАТУРИ ОХРИДСКИХ АРХИЕПИСКОПА (СТАРИНАР, нова серија књига XVII/1966, стр. 61-75), ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ САМУИЛОВЕ АУТОКЕФАЛНЕ ЦРКВЕ (пак там, нова серија књига XIX/ 1969, с. 125-139), L'ILLYRICUM ET LA QUESTION ROMAINE À LA FIN DU Xe ET AU DÉBUT DU XIe SIÈCLE. Autour de l'Église autocéphale de l'Etat

de Samuel (LA CHIESA GRECA IN ITALIA DALL' VIII AL XVI SECOLO, ITALIA SACRA, 20-22, Padova 1973, с. 927-969, преиздадени в: Р. Љубинковић, СТУДИЈЕ ИЗ СРЕД-
НОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ И КУЛТУРНЕ ИСТОРИЈЕ, БЕОГРАД 1982.

²² След присъединяването на българската архиепископия към цариградската патриаршия в 1037 година от българските светци остават признати освен Кирил и Методий заедно с учениците им Климент (†916), Наум (†910), Сава, Горазд и Ангеларий (така наречените свети Седмочисленици), само канонизираният след неговата смърт, но преди обявяването на схизмата княз Борис I (†907), а в края на XI век се възстановява канонизацията и на св. Иван Рилски. Въпреки това се прави всичко възможно, за да се заличи споменът и за тях. Така празникът на славянските равноапостоли Кирил и Методий, 11 май, се заменя в Русия с празника на освещаването на Киевската „Св. София“, а денят за почитане паметта на св. княз Борис, 2 май, бива определен за ден за почитане паметта на руския светец Борис, чиито мощи се пренасят именно на този ден и след това денят 2 май остава само празник на Борис-Роман Владимирович. По същия начин името на българския светец Климент Охридски в Русия се свързва с името на римския папа Климент, който бива обявен за автор на многобройните негови съчинения, написани на български език, които се приписват на папата — вж. по този въпрос К. Ф. Калайдович/П. М. Строевъ, ОБСТОЯТЕЛНОЕ ОПИСАНИЕ СЛАВЯНО-РОССИЙСКИХЪ РУКОПИСЕЙ, ХРАНЯЩИХСЯ ВЪ МОСКВЕ, ВЪ БИБЛИОТЕКЕ ГРАФА Ф. А. ТОЛСТОГО, Москва 1825, с. 766. За първи път тези съчинения се свързват с Климент Охридски в излязлата посмъртно статия на В. М. Ундолский, *Объ открытїи и изданїи творенїи Климента, епископа словенска (Бѣседи Общества Любительнїи Россійской Словесности, вып. I, макар тази идентификация да се оспорва в руската научна литература чак до първите десетилетия на XX век – за споровете относно авторството вж. Климент Охридски, СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ, I, София 1970, с. 35-40). Този въпрос, както и въпросът за проникването на българска преводна и оригинална литература в Киевска Русия още от средата на X век и последвалото от втората трета на XI век нейно масово унищожение е разгледан изчерпателно в моите изследвания ЦАР СИМЕОНОВИЯТ *Съворникъ* от X век I, Берлин 2007 и II, София 2008. Там се привеждат и данните на руските писмени извори относно унищожаването на българските писмени паметници, но и за запазването на техни преписи и дори оригинали до наши дни*

²³ Такъв откъс, зает от неизвестен български писмен извор, намираме в Тверския летопис:

...А отъ Христа до Михаила благочестиваго царя лѣтъ 856.

А отъ Михаила до крещенїа Болгарскїа земля лѣтъ 17.

А отъ крещенїа Болгарскаго до преложенїа кннѣз на Словенскїи ѣззыкъ лѣтъ А отъ преложенїа кннѣз до крещенїа Русскїа земли лѣтъ 78.

(ТВЕРСКАЯ ЛѢТОПИСЬ ИЛИ ЛѢТОПИСНЫЙ СБОРНИКЪ ИМЕНУЕМЫЙ ТВЕРСКОЮ ЛѢТОПИСЬЮ =ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХЪ ЛѢТОПИСЕЙ, издаваемое Археографской Коммисіей, т. XV, Санктпетербургъ 1863, с. 11; същият цитат е поместен в Софийския и Никоновския летопис.)

²⁴ Преглед на по-старата литература по този въпрос при G. Podskalsky, пос. съч. (вж. бел. 3) с. 16-17. Между по-новата литература вж.: G. Ostrogorsky, *BYZANZ UND DIE KIEVER FÜRSTIN OLGA (BYZANZ UND DIE WELT DER SLAVEN, Darmstadt 1974, с. 35-52; същ., Византия и киевская княгиня Ольга (JANUA LINGUARUM. Studia memoriae Nicolai van Wijk dedicata, Series major, XXXII, To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his 70th Birthday, II, Mouton/The Hague/Paris 1967, с. 1458-1473); Ж.-П. Ариньон (Jean-Paul Arrignon), МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ КИЕВСКОЙ РУСИ В СЕРЕДИНЕ X в. и КРЕЩЕНИЕ КНЯГИНИ ОЛЬГИ (ВИЗАНТИЙСКИЙ ВРЕМЕННОК, 41/1980, с. 113-124); Г. Г. Литаврин, ПУТЕШЕСТВИЕ РУССКОЙ КНЯГИНИ ОЛЬГИ В КОНСТАНТИНОПОЛЬ: ПРОБЛЕМА ИСТОЧНИКОВ (Пак там, 42/1981, с. 35-48); същ., ХРИСТИАНСТВО НА РУСИ В ПРАВЛЕНИЕ КНЯГИНИ ОЛЬГИ (GESELLSCHAFT UND KULTUR RUSSLANDS IM FRÜHEN MITTELALTER, hrsg. von E. Donnert, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Wissenschaftliche Beiträge 1981/64 (C 21), Halle (Saale) 1981, с. 134-143); същ., О ДАТИРОВКЕ ПОСОЛЬСТВА КНЯГИНИ ОЛЬГИ В КОНСТАНТИНОПОЛЬ (ИСТОРИЯ СССР, 1981, № 5, с. 173-183); същ., СОСТАВ ПОСОЛЬСТВА ОЛЬГИ В КОНСТАНТИНОПОЛЕ И „ДАРЫ“ ИМПЕРАТОРА (ВИЗАНТИЙСКИЕ ОЧЕРКИ, 1982, с. 71-92); същ., Древняя Русь, Болгария и Византия в IX-X вв. (ИСТОРИЯ, КУЛЬТУРА, ЭТНОГРАФИЯ И ФОЛЬКЛОР СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ. IX Международный съезд славистов, Киев, сентябрь 1983, Москва 1983, с. 62-76); същ., К ВОПРОСУ ОБ ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ, МЕСТЕ И ВРЕМЕНИ КРЕЩЕНИЯ КНЯГИНИ ОЛЬГИ (ДРЕВНЕЙШИЕ ГОСУДАРСТВА НА ТЕРРИТОРИИ СССР. Материалы и исследования. 1985 год, Москва 1986, с. 49-63); същ., РУССКО-ВИЗАНТИЙСКИЕ СВЯЗИ В СЕРЕДИНЕ X ВЕКА (ВОПРОСЫ ИСТОРИИ, 1986, № 6, с. 41-52); тези статии са препечатани в същ., Византия, Болгария, древняя Русь (IX — начало XII век), Санктпетербург: «Алтейя», 2000. Срв. също: А. В. Назаренко, КОГДА ЖЕ КНЯГИНЯ ОЛЬГА ЕЗДИЛА В КОНСТАНТИНОПОЛЬ? (ВИЗАНТИЙСКИЙ ВРЕМЕННОК, 50/1988, с. 66-84). Проблематиката във връзка с великата княгиня Олга, нейния произход и пътуването ѝ до Цариград, заедно с преглед на литературата, съм разгледал подробно в първата част на моите изследвания ЦАР СИМЕОНОВИЯТ Съборник от X век – вж. по-горе бел. 22.*

²⁵ Князь Михаилъ Андрѣевичъ Оболенскій, НЕСКОЛЬКО СЛОВЪ О ПЕРВОНАЧАЛЬНОЙ РУССКОЙ ЛѢТОПИСИ, Москва 1870, заедно с допълнението към него Изследования и замѣтки князя М. А. Оболенскаго по русскимъ и славянскимъ древностямъ, Санктпетербургъ 1875. Тази книга е била унищожена от руската цензура веднага след нейното отпечатване и доскоро беше известен от нея само един екземпляр в Държавната библиотека Прусско културно наследство в Берлин; неотдавна е открит обаче в САЩ още един непълнен екземпляр, а от началото на 2009 година тази книга е на свободно ползване и в интернет → http://rs242.rapidshare.com/files/134145545/Obolenskij_M_A_Issledovaniya_i_zametki_po_russkim_i_slavyanskim_drevnostyam.pdf

²⁶ А. А. Шахматовъ, РАЗЫСКАНИЯ О ДРЕВНѢЙШИХЪ РУССКИХЪ ЛѢТОПИСНЫХЪ СВОДАХЪ [вж. бел. 14]; същ., КОРСУНСКАЯ ЛЕГЕНДА О КРЕЩЕНІИ ВЛАДИМИРА (СБОРНИКЪ СТАТЕЙ ПОСВЯЩЕННЫХЪ ПОЧИТАТЕЛЯМИ АКАДЕМИКУ И ЗАСЛУЖЕННОМУ ПРОФЕССОРУ В. И. ЛАМАНСКОМУ, II, С.-Петербургъ 1908, с. 1029-1153); същ., ПОВѢСТЬ ВРЕМЕННЫХЪ ЛѢТЪ, I, Петроградъ 1916 – изследванията на

Шахматов са преиздадени напоследък в две различни издания: А. Шахматов, РАЗЫСКАНИЯ О РУССКИХ ЛЕТОПИСЯХ, Москва, Академический Проект, Жуковский: Кучково поле, 2001 и А. Шахматов, ИСТОРИЯ РУССКОГО ЛЕТОПИСАНИЯ, I, 1-2, Санкт Петербург: „Наука“, 2002, 2003 — естествено без статиите му, които не се съгласуват със становището на съветската и постсъветската наука.

²⁷ М. Д. Приселковъ, Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XI вв. (Записки Историко-филологического факультета Императорскаго С.-Петербургскаго университета, ч. СХVI, С.-Петербургъ 1913, Reprint: The Hague 1966).

²⁸ Вж. преди всичко: Р. В. Жданов, КРЕЩЕНИЕ РУСИ И НАЧАЛЬНАЯ ЛЕТОПИСЬ (АН СССР, Институт истории, ИСТОРИЧЕСКИЕ ЗАПИСКИ 5/1939, с. 3-30 [Репринт: Kraus Reprint Limited, Nendeln/Liechtenstein, 1968]), а също и И. У. Будовниц, Об исторических построениях М. Д. Приселкова (Исторические записки 35/1950, с. 199-231). Както можеше и да се очаква, съветската наука не признаваше тези места от текста за фалшификации, като същевременно обявяваше всички, които се занимават с тази тема едва ли не във вражеска дейност, а трудовете им за ненаучни, или пък те напълно се премълчаваха от нея. Не се допускаше дори споменаването на явни и значителни противоречия в текста на летописите, получени от грешки или от невнимание на техните византийски манипулатори и цензори.

²⁹ Изчерпателен преглед на известните до около средата на XIX век изворни материали от старата руска книжнина прави в своето изследване княз Михаил Оболевски – вж. по-горе, бел. 25. По този въпрос срв. също моите бележки в първата част на ЦАР СИМЕОНОВИЯТ Съзворникъ от X век [вж. бел. 22].

³⁰ В политическата и културната история на нито един от известните на мен народи не познавам друга клетва, свързана с тъй съдбоносни и трайни последствия за бъдещите поколения и то в течение на повече от едно хилядолетие. Първ от руските историци Фьодор Успенски открива при съпоставянето на сведенията от руските летописи с данните на арабските хронисти връзката между двете събития – войната с българите и покръстването – като обръща особено внимание на тяхната хронологическа последователност, използвайки съобщенията на арабския историк Джирджис Ибнул Амид ал-Макин, който отбелязва в своята история датата на съкрушителното поражение на византийската войска при Ихтиман на 17 август 987 година. Като сравнява тази дата с посочената от руските летописи година за похода на Владимир срещу българите 6493 (985/ 986), той стига до заключението, че описаният там поход на Владимир не е срещу волжките българи, както приемат някои руски историци след Карамзин, а срещу дунавските и този поход не завършва с победа над тях, както съобщават манипулираните впоследствие руски летописи, а с военен съюз между Самуил и Владимир срещу Василий II, завършил с поражението на последния и с укрепването на българската държава на Самуил. Това свое заключение Успенски обосновава и със сведението на участвалия в битката при Ихтиман византийски историк Лъв дякон, който едва не загубва живота си там от «скитски меч» – а в думата «скитски» Успенски вижда синонима на «руски», употребяван от византийските автори в противовес на думата «мизийски», отнасяща се изклю-

чително за обозначаване на българите. Успенски забелязва, че това сведение променя значително възприетото от руската историография становище за войната на Владимир срещу „сребърните, т.е. волжките“ българи, но и цялата оценка на събитията от историята на Киевска Русия през последните две десетилетия на X век. Макар и да не смее да извлече от тези сведения заключение, стоящо в разрез с възприетото от руската историография становище относно „покръстването на русите от Византия“, той завършва своята рецензия за книгата на ал-Макин, излязла в руски превод (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, ССXXXII/1884, апрель, с. 293-296) с убеждението си, че руската история от последните десетилетия на X и началото на XI век трябва да се преразгледа, като всички сведения от историческите извори трябва да се интерпретират наново и да се потърсят нови писмени извори и данни от помощните науки за изясняването на този тъй важен период от историята на руския народ. До какъв резултат довеждат изследванията на проф. Успенски по този въпрос през следващите десетилетия, когато голяма част от неговите интереси са насочени към българската история, не е известно – а като директор на Руския императорски археологически институт в Константинопол неговата непосредствена изследователска дейност е свързана освен със средновековната история на Византия, също и с историята на България. Точно в момента, когато е извършен наборът на главата от втория том на неговата ИСТОРИЯ НА ВИЗАНТИЯ, посветена на събитията от края на X век във Византия, България и Русия, печатането на книгата бива преустановено и когато в края на 1940-те години се пристъпва вече по решение на Съветската академия на науките към издаването на този том, се оказва, че от тази глава е изчезнал не само оригиналният ръкопис на автора, но и коректурата му на набрания текст и поради това този том не се печата. „Загубените“ части от ръкописа и от коректурата не могат да бъдат открити и през 1990-те години, когато се прави ново издание на целия тритомен труд на Успенски – по този въпрос вж. моите бележки в изследванията ми ЦАР СИМЕОНОВИЯТ Съзворникъ от X век (вж. бел. 22), с. 119-121.

³¹ Памѣтн и похва кнѣзю Рвскому Володѣмѣру, како крѣтисѣ Володѣмѣру н дѣвѣтн своѣм крѣтѣн и всю землю Ровскію ѿ конца н до конца и како крѣтисѣ бѣва Володѣмѣрова Влага прѣ Володѣмѣра. Списано Іаковомъ мнѣхомъ – В. И. Срезневскій, ПАМЯТЬ И ПОХВАЛА КНЯЗЮ ВЛАДИМИРУ и его житіе по списку 1494 г., С.-Петербургъ 1897, с. 1-12. Вж. също DES METROPOLITEN HILARION LOBREDE AUF VLADIMIR DEN HEILIGEN UND GLAUBENSBEKENNTNIS nach der Ausgabe von 1844 neu herausgegeben, eingeleitet und erläutert von Ludolf Müller, Wiesbaden, 1962.

³² РАЗЫСКАНИЯ О ДРЕВНѢЙШИХЪ РУССКИХЪ ЛѢТОПИСНЫХЪ СВОДАХЪ, с. 557.

³³ В. Н. Татищевъ, ИСТОРИЯ РОССІЙСКАЯ СЪ САМЫХЪ ДРЕВНѢЙШИХЪ ВРЕМЕНЪ, I, 1, Москва 1768 I, 2, Москва 1769 (преизд. Москва 1962, 1963).

³⁴ Maciej Strykowski, KRONIKA POLSKA, LITEWSKA, ŻMÓDSKA I WSZYSTKIÉJ RUSI, Warszawa ²1846, с. 126.

³⁵ Още изричното споменаване на летописеца, че Владимир се е отправил към България въ лоднахъ, т. е. по вода, изключва възможността в текста да става дума за Волжка България, до която Владимир не може да се придвижи от Киев по воден път. Е. Е. Голубинскій, ИСТОРИЯ РУССКОЙ ЦЕРКВИ, I, 1, Москва ²1901

(Репринт Den Haag 1969, с. 167, бел. 1, обръща внимание на обстоятелството, че понятието *болгари нижние* или *болгари низовские*, както някои от руските летописи [напр. Лѣтописнїи свод 1497 и 1518; Никоновская лѣтопись] наричат българите, към които се е отправил в поход Владимир, не може да се отнася към волжските българи, както твърди Лихачов (ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ, ч. II, Москва-Ленинград 1950, с. 328-329, бел. към с. 59 от т. I) – това определение противоречи на здравата мисъл: до Дунавска България се пътува на юг, *надолу* по течението на реките Днепър и Буг; Волжка България се намира в горното течение на Волга; нататък не се върви надолу, а *нагоре*, на североизток, като се минава през хълмиста местност. Също така през X век не е било възможно да се преведе конница по брега на Волга, понеже той бил обрасъл с вековни гори, за разлика от северния бряг на Дунава, който не е висок и при пълноводие на реката и сега се залива. По този въпрос вж. също С. М. Соловьев, ИСТОРИЯ РОССИИ С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН, т. 1 (1851), Москва⁶ 1988, с. 309, бел. 264.

³⁶ ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ (вж. бел. 1), с. 328 сл. Вж. също Б. Д. Греков, ВОЛЖСКИЕ БОЛГАРЫ В IX-X ВВ. (ИСТОРИЧЕСКИЕ ЗАПИСКИ, 14/1945, с. 14); същ., КИЕВСКАЯ РУСЬ, Москва-Ленинград, ²1953, с. 471. По този въпрос вж. също моите бележки в ЦАР СИМЕОНОВИЯТ СѢБОРНИКЪ ОТ X ВЕК I, с. 119-131.

³⁷ Като ни са известни обстоятелствата във връзка с наложената от цариградската патриаршия схизма над българската църква, ще ни стане ясно защо изповядваната от българите религия бива по такъв начин дискредитирана като дяволска, защото названието „Божимнч“ не се отнася до Мохамед, както появяват някои съветски изследователи, а е синоним на дявола – както е известно, мохамеданите не вярват в Мохамед, а в Алах, т. е. в единия Бог, а Мохамед е Негов пророк. В този смисъл и религията на българите се представя в интерполирания в руските летописи разказ за изпитването на религиите като съдържаща редица мними ритуали, приписвани на различните „станински култове“ и будещи отвращение дори у един такъв „грешник“, като киевския княз Владимир. Етимологията на думата, означаваща „бохемец“, идва от латинското название на Чехия = Бохемия и е свързана по всяка вероятност с т.нар. бохемска ерес, в която се обвиняват използващите за своето християнско богослужение докирилската глаголическа писменост, срещу която местните събори в Сплит от 925 и 1060 година издават постановления, а в постановлението на втория от тях се споменава и името на „някой-си еретик Методий, който бил изобретил «готските букви»“, използвани в еретическите книги – вж. ЛИБИ II/1960, с. 311 и 370-371, а така също Йосиф Симоний Асемани, КАЛЕНДАРИ НА ВСЕЛЕНСКАТА ЦЪРКВА / ЗА СВЕТИТЕ СЛАВЯНСКИ АПОСТОЛИ КИРИЛ И МЕТОДИЙ, София: Наука и изкуство 1987, с. 220-221. Срв. също вулата на папа Йоан XIII до Болеслав Чешки от 972 година, в която пък се споменава за „сектата на българския и на руския народ“ и чешкият владетел се предупреждава да не допуска нейното разпространение в земите му – вж. също ЛИБИ II/1960, с. 316 и сл.

³⁸ Още В. Г. Васильевскій, Къ истории 976-986 годов. Изъ Ал-Мекина и Иоанна Геометра (ЖУРНАЛЪ МИНИСТЕРСТВА НАРОДНАГО ПРОСВѢЩЕНИЯ CLXXXIV,

март 1876, отд. II, с. 117-178) и Θ. Успенский, РЕЦЕНЗИЯ ЗА ИМПЕРАТОРЪ ВАСИЛІЙ БОЛГАРОБОЙЦА. Извлечения изъ лѣтописи Яхъи Антиохійскаго (пак там ССХХХII, април 1884, с. 293-296), свързват сведенията на Лъв Дякон за участието на руски войски в битката при Средец (т. е. при Ихтиман) през 986 г. със съюза между българи и руси. По този въпрос вж. и по-горе, бел. 30.

³⁹ Пръв Всеволод Николаев се досеща в обемистата си публикация СЛАВЯНО-БЪЛГАРСКИЯТ ФАКТОР В ХРИСТИЯНИЗАЦИЯТА НА КИЕВСКА РУСИЯ, БАН София, 1949, че този интерполиран разказ е заместил съществуващия на това място разказ за някакво посланичество на дунавските българи във връзка с предстоящото покръстване на Владимир и целящ тяхното zlepоставяне. Непознавайки обстоятелствата около схизмата над българската независима църква и установената във Византия представа, че тя е еретическа, Николаев вижда в разказа само опита на Византия да се освободи по такъв начин от българското съперничество при покръстването на русите. В този смисъл той се опитва не особено убедително да свърже названието *въра бохымича* с добилия през XIV век известност във връзка с преследванията на темплиерите мним култ на Сатаната Бафомет/Бахомет (Бохымич), като дори по този начин счита, че вижда в съдебния процес срещу темплиерите, започнал на 13 X 1307, един възможен *terminus post quem* за интерполацията. Ако и в руските летописи названията *въра бохымича* и *Бахомет* да се употребяват и във връзка с мохамеданската религия и Мохамед (вж.: И. И. Срезневский, СЛОВАРЬ ДРЕВНЕРУССКОГО ЯЗЫКА, I, репр. Москва 1989, с. 159 и СЛОВАРЬ ДРЕВНЕРУССКОГО ЯЗЫКА XI-XIV ВВ., I, Москва 1988, с. 299), аз съм повече склонен да смятам, че едно такова идентифициране на тези имена е вторично и е възникнало под влияние на летописите като подигравателно и унизително прозвище, а извън тях рядко намира приложение.

Монографията на Всеволод Николаев среща силен отпор от страна на съветската историография. След необичайно острата критика от А. Вишнякова във ВИЗАНТИЙСКИЙ ВРЕМЕНИК, V/1952, с. 276-279, изразяваща официалното съветско становище по тези въпроси, той бива свален от ръководния му пост в Института по история при БАН и малко подир това използва първата възможност да емигрира в Белгия, а след туй в Америка, книгата му се поставя в индекса на забранените книги в България, а на Иван Снегаров се поръчва да смекчи яростта на великоруската казионна наука и той подлага тезата на Николаев на критика, като ѝ противопоставя своя теза в монографията си ДУХОВНО-КУЛТУРНИ ВРЪЗКИ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И РУСИЯ ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ (X-XV в.), София 1950. От тогава темата за българско участие в покръстването на русите става табу за българската историография и ако по един или друг повод в България или в чужбина български автори засягат темата за покръстването на Русия, особено актуална във връзка с тържествено чествания му хилядагодишен юбилей през 1988 г., те навсякъде застъпват официалната руска версия, какъвто е случаят напр. с N. Schiwaroff, DIE ROLLE BULGARIENS BEI DER TAUFЕ DER KIEWER RUS (DIE SLAWISCHEN SPRACHEN 16/1988, с. 143-153). Аз се опитах да поставя под въпрос основите на тази версия в моя доклад пред научния колоквиум в Мюлхаузен, ГДР, през февруари 1980

година, организиран от Секцията по византистика при Академията на науките на ГДР с участието също на представители от СССР (Зинаида Удалцова) и България (Василка Тъпкова-Заимова), но по настояване на д-р З. Удалцова четенето му беше прекъснато малко след началото му от председателстващия заседанието, проф. д-р Йоханес Ирмшер, научен ръководител на германската секция, под предлога, че в него се засягат теми, излизащи от рамката на конференцията, а д-р Удалцова взе думата и повтори в своето изказване отпразнените още преди повече от 30 години обвинения срещу Вс. Николаев, но този път вече срещу мене, като заяви дословно, че за съвременната научна византистика въпроси, като тези за покръстването и изобщо за религията, се отнасят към надстройката, а не към базата и ми обърна внимание да се занимавам сериозно с изследванията на съветските историци по тези въпроси (което аз действително направих, макар и резултатите от моите изследвания да се различават коренно от тези на руските колеги) – за съжаление трагичната и преждевременна смърт на д-р Удалцова ѝ попречи да приложи на дело тези свои възгледи по време на чествувания само осем години по-късно в огромни размери и в Съветския съюз юбилей на покръстването на Киевска Русия. В разширен вид аз прочетох моя доклад пред Международния Симпозиум на Комисията за изучаване на славянските култури в средновековието и на Отдела за история на СССР, организиран от Националния комитет на славистите в ГДР и Университета в Хале на Заале, ГДР, 24-26 VI 1980. Там той бе посрещнат с пълно мълчание от съветската делегация, но под нейно въздействие не беше публикуван заедно с останалите материали от Симпозиума. На някои от проблемите, свързани с покръстването на русите и българското участие при него, аз посветих и докладите си DIE CHRISTIANISIERUNG RUSSLANDS. PROBLEME DER CHRONOLOGIE UND GESCHICHTSSCHREIBUNG пред Международния колоквиум „Византия и Русия“, Ваймар, 20-21 I 1988 (непубликуван) и DIE CHRISTIANISIERUNG RUSSLANDS UND BULGARIEN пред Междудисциплинарния и Икуменически Симпозиум „Хиляда години от покръстването на Русия – Русия в Европа“, 13-16 април 1988 г., Хале/Заале, ГДР, отпечатан едва след разпадането на Съветския съюз в сборника с материали от Симпозиума (TAUSEND JAHRE TAUFTE RUSSLANDS. RUSSLAND IN EUROPA. Beiträge zum Interdisziplinären und Ökumenischen Symposium in Halle/Saale, 13.-16. April 1988, Herausgegeben von H. Golz unter Mitarbeit von A. Meißner und P. Weniger, Leipzig 1993, с. 423-468).

⁴⁰ Публикуваният от Татищевъ Йоакимовски летопис се посреща от изследователите още след публикуването му твърде скептично, поради неговите противоречащи на официалните версии от Несторовия летопис сведения. Тези отклонения от официалната версия получават обаче своето обяснение след появяването на трудовете на Шахматов и Присъолков, така че един критичен разбор на дадените в него сведения е твърде желателен. За Йоакимовския летопис вж.: С. М. Соловьевъ, ПИСАТЕЛИ РУССКОЙ ИСТОРИИ XVIII ВЕКА (Архивъ историко-юридическихъ сведений, изд. М. Калачевымъ, 1855, отд. III = същ., Сочинения, т. XVI, Москва 1995, с. 206-208); П. А. Лавровскій, ИССЛЕДОВАНИЕ О ЛѢТОПИСИ ЯКИМОВОЙ, С.-Петербург 1855, С. К. Шамбинаго, ИОАКИМОВСКАЯ ЛЕТОПИСЬ (Исторические записки, 21/1947, с. 254-270);

А. Т. Николаева, НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ В «ИСТОРИИ РОССИЙСКОЙ» ТАТИЩЕВА (Труды Московского государственного историко-архивного института, 17, Москва 1963) с преглед на старата литература. По-нови публикации и сведения по спора за Татищев и Йоакимовския летопис вред съветските историци вж. при: С. Н. Азбелев, НОВГОРОДСКИЕ ЛЕТОПИСИ XVII в., Новгород 1960; С. Л. Пештич, РУССКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ XVIII ВЕКА, I-II, Ленинград 1961, 1965; А. Г. Кузьмин, ОБ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЙ ОСНОВЕ «ИСТОРИИ РОССИЙСКОЙ» В. Н. ТАТИЩЕВА (ВОПРОСЫ ИСТОРИИ, 1963, № 9, с. 214-218); А. Г. Кузьмин, БЫЛ ЛИ ТАТИЩЕВ ИСТОРИКОМ? (Русская литература, 1971, № 1, 58-63); М. В. Моргайло, РАБОТА В. Н. ТАТИЩЕВА НАД ТЕКСТОМ ЙОАКИМОВСКОЙ ЛЕТОПИСИ (АРХЕОГРАФИЧЕСКИЙ ЕЖЕГОДНИК ЗА 1962 г., Москва 1963, с. 260-268); Я. С. Лурье, КРИТИКА ИСТОЧНИКА И ВЕРОЯТНОСТЬ ИЗВЕСТИЯ (КУЛЬТУРА ДРЕВНЕЙ РУСИ, Москва 1966, с. 121-126); Б. А. Рыбаков, В. Н. ТАТИЩЕВ И ЛЕТОПИСИ XII ВЕКА (История СССР, 1971, № 1, с. 91-109); Д. С. Лихачев, МОЖНО ЛИ ВКЛЮЧАТЬ «ИСТОРИЮ РОССИЙСКУЮ» ТАТИЩЕВА В ИСТОРИЮ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (Русская литература, 1971, № 1, с. 64-68); Е. М. Добрушкин, О МЕТОДИКЕ ИЗУЧЕНИЯ «ТАТИЩЕВСКИХ ИЗВЕСТИЙ» (ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ, 1976, Москва 1977, с. 76-97). Срв. също прегледа на литературата при О. В. Творогов, ЙОАКИМ ЕПИСКОП НОВГОРОДСКИЙ В СЛОВАР КНИЖНИКОВ И КНИЖНОСТИ ДРЕВНЕЙ РУСИ, I XI — первая половина XV в. = Труды Отдела древнерусской литературы XXXIX/1985, Ленинград 1987, с. 43-45; същият текст е поместен и в СЛОВАР КНИЖНИКОВ И КНИЖНОСТИ ДРЕВНЕЙ РУСИ, вып. I, 1987, с. 204-206. След запознаване с литературата върху Йоакимовския летопис и изобщо върху покръстването на Русия читателят не може да не се удиви колко слабо познават руската история всички тези съветски изследователи, чиито звания се включват в пълния спектър от кандидат на историческите науки до академик, герой на Съветския Съюз и носител на ордена Ленин – а да не говорим за познанията им върху българската история! Не по-малко удивление буди обстоятелството, че същите съветски учени, отричащи достоверността на Йоакимовския летопис, по време на големия научен спор относно автентичността на Слово о полке Игореве през 1960-те години, противно на аргументацията на редица руски и чужди филолози и историци, налагат официалното становище, обявяващо този явен фалшификат за „забележителен паметник на древноруската литература“.

Макар, че за нас е по-важно да узнаем първо какъв текст е стоял на мястото на интерполирания в руските летописи обширен разказ за изпитването на вярата, а не подробностите в самия разказ, тъй като тези подробности дават основа за някои размишления. Ако причината за интерполацията се оказва скриването и изопачаването на известни сведения за покръстването, не по-малко важно е да знаем кога и от кого е извършена тя и кои са нейните източници. По тези въпроси са правени много догатки, като при различните спорове между изследователите постоянно е привличан нов доказателствен материал. За първи път с този въпрос се заема сериозно А. А. Шахматов в статиите си Одинъ изъ источниковъ летописнаго сказанія о крещеніи Владиміра (СБОРНИКЪ СТАТЕЙ ПО СЛАВЯНОВѢДЕНІЮ, ПОСВЯЩЕННЫХЪ М. С. Дри-

нову, Харьковъ 1908) и КОРСУНСКАЯ ЛЕГЕНДА О КРЕЩЕНИИ ВЛАДИМИРА [вж. бел. 26], както и в обширното си изследване РАЗЫСКАНИЯ О ДРЕВНЕЙШИХЪ РУССКИХЪ ЛѢТОПИСНЫХЪ СВОДАХЪ, където той въз основа на цитати от български преводи на някои църковни текстове търси връзка между интерполацията и български източници, като цитира също и изследването на Н. К. Никольский [вж. по-горе, бел. 14], който в откъса с Християнското верую открива арианската му версия. В крайна сметка Шахматов решава, че целият откъс, както и други руски текстове, има за основа текстове от български произход, включително български летописи, заети от руския летописец и съответно перефразирани, при което са допуснати анахронизми (напр. че кръщението на Владимир било извършено от патриарх Фотий, който в действителност е извършил акта на кръщението на Борис – РАЗЫСКАНИЯ с. 153). По-късно някои съветски изследователи оспорват това негово заключение. Така С. В. Бахрушин, К ВОПРОСУ О КРЕЩЕНИИ КИЕВСКОЙ РУСИ (ИСТОРИК МАРКСИСТ, 1937, № 2, с. 48), посочва като източник за този разказ еврейската легенда за поеврейчването на хазарите, известна от преписката на еврейския „цар“ Йосиф с еврейски сановник при двора на испанските халифи в X век, както и съчиненията на испанските евреи Йехуда Бен Барзил от края на XI в. и Аврам Ибн Дауд от XII в. – по този въпрос вж. П. Коковцов, ЕВРЕЙСКО-ХАЗАРСКАЯ ПЕРЕПИСКА В X в., Ленинград 1932, с. 78. Бахрушин обръща внимание върху очевидното сходство на разказа за изпитването на верите също с ПРОСТРАННОТО ЖИТИЕ НА СВ. КИРИЛ (Климент Охридски, СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ, III, София 1973, с. 97-101). В негова подкрепа се явява и статията на Р. В. Жданов, КРЕЩЕНИЕ РУСИ И НАЧАЛНАЯ ЛЕТОПИСЬ (вж. бел. 28), където авторът допуска възможността руският летописец да е използвал непосредствено еврейски източник. Тъкмо сходството в руския летопис и споменатото житие на св. Кирил в неговата стигнала до нас редакция обаче по-скоро ни навежда на мисълта, че и двете произхождат от един общ център, а именно цариградската патриаршия, преследват една и съща цел и са изготвени, респ. редактирани, по едно и също време, във всеки случай не много преди края на XI век.

⁴¹ След войната с Полша в 985 година.

⁴² Цитат по В. Н. Татищевъ, ИСТОРИЯ РОССИЙСКАЯ, т. I, 1, глава IV, Москва 1768 (преизд. Москва 1962, с. 112). Тук трябва да се отбележи, че под Царьградъ, летописецът не разбира Константинопол, а столицата на българския цар. Друго привидно противоречие в Йоакимовския летопис с известни от историята факти, е назоваването името на българския цар Симеон, който е царувал от 892 до 927 година. Никой от изследователите, включително Присьолков, Шахматов и Николски, а да не говорим за съветските историци като Лихачов и Греков, не взима под внимание обстоятелството, че в 80-те години на X век българският престол се заема от сина на цар Петър, Симеон-Роман; който след бягството си от византийски плен изоставя своето второ име и при повечето от историческите извори бива назован Симеон – вж. напр. IOANNIS SCYLITZAE SYNOPSIS HISTORIARUM (вж. бел. 15), с. 346⁶⁵⁻⁶⁷ (=ГИБИ 5/1964, с.283). Че изпратеният от България митрополит Михаил е бил една изтъкната личност, изиграла много важна роля при покръстването на русите, можем да заключим от обстоятелството, че него-

вото име се е запазило по един или друг начин в спомена на следващите поколения, макар и византийските фалшификатори на историята при някои летописи да са манипулирали сведенията за народността му, обявявайки го за сириец (!?) – интересно на какъв език този сириец е проповядвал християнството сред своето паство и какви книги е ползвал! Въз основа на тъй много факти, намиращи своята подкрепа и в други исторически извори, трудно би могло да се допусне, че текстът на Йоакимовския летопис е бил манипулиран, както твърдят някои руски и съветски историци.

⁴³ В Похвално слово за Владимир се съобщава, че завладяването на Херсон от Владимир (след което, според така наречената византийска теза, руският княз бива покръстен) става три години след кръщението му и че след това Владимир царува още 28 години, което при потвърдената от всички исторически извори година на смъртта му 1015 отново дава за кръщението годината 987. Тук трябва особено да се подчертае, че Похвалното слово за Владимир, написано по всяка вероятност във връзка с канонизирането му през 20-те години на XI век и съдържащо множество точни данни във връзка с покръстването, е било подложено още след 1039 година на основно прередактиране, последвано от обявяването от страна на цариградската патриаршия на това канонизиране за невалидно. За разните дати в арменските исторически извори вж. Peter Kawerau, ARABISCHE QUELLEN ZUR CHRISTIANISIERUNG RUSSLANDS, Wiesbaden 1967, с. 17 (=OSTEUROPASTUDIEN DES LANDES HESSEN, Reihe II. MARBURGER ABHANDLUNGEN ZUR GESCHICHTE UND KULTUR OSTEUROPAS VII).

⁴⁴ В. И. Срезневский, Память и Похвала Князю Владимиру и его житие по списку 1494 г. [вж. бел. 31], с. 7_{с,г}.

⁴⁵ ИМПЕРАТОРЪ ВАСИЛІЙ БОЛГАРОБОЙЦА. ИЗВЛЕЧЕНІЯ ИЗЪ ЛѢТОПИСИ ЯХЪИ АНТИОХІЙСКАГО, издатель, перевелъ и объяснилъ Баронъ Викторъ Романовичъ Розень, Приложение къ XLIV тому Записокъ Имп. Академіи наукъ, № 1, С.-Петербургъ 1883, с. 23; Peter Kawerau, ARABISCHE QUELLEN ZUR CHRISTIANISIERUNG RUSSLANDS (вж. бел. 43), с. 17. Сведенията си за руската история Яхъя черпи явно от късни гръцки извори, заставили го да преработи и „актуализира“ в 1066 година част от своя труд в духа на официалната византийска версия — или пък това е извършил гръцкият копист.

⁴⁶ За хронологията на това събитие вж. Н. М. Богданова, О ВРЕМЕНИ ВЗЯТИЯ ХЕРСОНА КНЯЗЕМ ВЛАДИМИРОМ (Византийский временник XLVII/1986, с. 44-46). – На руските учени бяха нужни повече от 120 години, за да се досетят, че установяването датата на превземането на Херсон може да стане въз основа на астрономическите таблици за движението на Халеевата комета, с каквито науката разполага още в средата на XIX век.

⁴⁷ Вж. бел. 26.

⁴⁸ Тезата за зависимостта на летописите от жития на светците и други литературни произведения с агиографски характер се поддържа от Голубински, митрополит Макарий и Николски (Н. К. Никольский, МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ИСТОРИИ ДРЕВНЕ-РУССКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ [вж. бел. 14], и Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской пис-

менности и культуры. К вопросу о древнейшем русском летописании, в Сборникъ по русскому языку и словестности, Ленинград 1930, т. II, вып. 1), докато Шахматов поддържа в съчиненията си (вж. бел. 14 и 26) противната теза, а именно, че житията и разказите възникват въз основа на летописните сведения. В действителност и едните, и другите са манипулирани по едно и също време и от един и същ център.

⁴⁹ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ СТЕП'АНОСА ТАРОНСКАГО, АСОХ'ИКА ПО ПРОЗВАНЮ – ПИСАТЕЛЯ XI СТОЛѢТІЯ – переведена съ армянскаго и обьяснена Н. Эминымъ, Москва 1864, с. 179 сл.; Р. Kawerau, ARABISCHE QUELLEN, с. 43.

⁵⁰ GEORGII CEDRENI COMPENDIUM HISTORIARUM [вж. бел. 15], II, с. 464 – ГИБИ VI/1966, с. 289; IOANNIS SCYLITZAE SYNOPSIS HISTORIARUM, 40₂₃, с. 355.

⁵¹ А. А. Шахматов, КОРСУНСКАЯ ЛЕГЕНДА О КРЕЩЕНИИ ВЛАДИМИРА [вж. бел. 26], с. 1144-1145.

⁵² Напр. при сватбата на българския цар Петър с внучката на император Роман Лакапин Мария-Ирина – вж. по-горе, бел. 15.

⁵³ Вж. по-горе, с. 14.

⁵⁴ В. Н. Татищев, ИСТОРИЯ РОССИЙСКАЯ С САМЫХЪ ДРЕВНЕЙШИХЪ ВРЕМЕН, II, Москва 1963, с. 65.

⁵⁵ Между надеждните е сведението от един неизвестен извор на Татищев, съобщаващо годината на смъртта му: Того же года [6515/1007] преставленъ митрополитъ Леонтій и возведенъ възистъ в его мѣсто Іоаннъ; онъ же создалъ въ Києве церковь каменну святыхъ апостолъ Петра и Павла... (В. Н. Татищевъ, ИСТОРИЯ РОССИЙСКАЯ, т. II, глава VI, Москва 1768 – цитат по последното издание, Москва 1963, с. 69). Нямаме никакво основание да се съмняваме и в известието за Леонтий в т. нар. СТЕПЕННА КНИГА, твърде сходно на даденото от неизвестния източник на Татищев: **Поставленіе епископовъ по градомъ.** Пресвѣщенныи же митрополнтъ Леонтъ по данней ему благодати от Пресвѣтаго и Животворщаго Духа избранъ сотворителъ, тако же естъ обзычай, и поставляетъ епископы и посылатъ нхъ въ кнѣздо градъ Рускіа митрополіа коеждо на свой ему Богомъ порученныи жребіи паствнтн Христово стадо словесныхъ овецъ и имѣти попеченіе о тѣхъ единородныхъ бессмертныхъ душахъ, и душахъ же запустѣвшихъ невѣриемъ, всѣхъли съма благовѣрія и возрастннн и умножнн плодъ спасенія и церковь Божию всаческнмъ благословеніемъ благочнннн украсннн и исправннн слово истинное. **Въ Новъградъ.** Первое же посла въ великнй Новъградъ епископа Іоакнма Корсуннннн. Онъ же, прншедъ въ Новъградъ, и достальнннн тревннннн бѣсовскаа разорн и ндолы сокрушн, а благочестіе утвердн. **Въ Черннговъ.** Потомъ же митрополнтъ Леонтъ посла во градъ Черннговъ епископа Неонфта. Та же посла во градъ Ростовъ епископа Деодора. **Во Владимрѣ и во ннзньа градъ.** По снхъ же посла во градъ Владимрѣ епископа Стефана и во ннзньа многіа градъ разсла епископы. (ПОЛНОЕ СОБРАНІЕ РУССКИХЪ ЛѢТОПИСЕЙ, изданное по высочайшему повелѣнію Императорскою Археографическою Коммиссіею, т. XXI, 1, Книга степенная царского родословія, ч. I, С.-Петербургъ 1908, с. 114). Между манипулираните сведения от особен интерес е свързващото името му с авторството на богословския трактат ЗА БЕЗКВАСНИА ХЛЯБ (Περὶ τοῦ ὄτι οὐ δεῖ τελεῖσθαι

τὰ ἄξυμα), приписван на Λέοντος μητροπολίτου τῆς ἐν Ῥωσία Πρεσθλάβας. Палаузовият препис от Синодика на цар Борил дава на първо място между българските патриарси Леонтий: Λεωντίου [...] πατριάρχου τῆς πρῆσλαβικῆς (М. Г. Попруженко, СИНОДИКЪ ЦАРЯ БОРИЛА, =БЪЛГАРСКИ СТАРИНИ, кн. VIII, София 1928, с. 91¹⁴⁰⁻¹⁴³). Това обаче съвсем не означава, че този трактат е написан от него – виж в този смисъл разсъжденията на А. Поппе, РУССКИЕ МИТРОПОЛИИ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОЙ ПАТРИАРХИИ В XI СТОЛЕТИИ. 3. ПОСЛАНИЕ ОБ ОПРЕСНОКАХ Λέοντος μητροπολίτου τῆς ἐν Ῥωσία Πρεσθλάβας (ВИЗАНТИЙСКИ ВРЕМЕННИК, 29/1969, с. 95-104 – същото на френски език: A. Poppe, LE TRAITÉ DES AZYMES Λέοντος μητροπολίτου τῆς ἐν Ῥωσία Πρεσθλάβας: QUAND, OÙ ET PAR QUI A-T-IL ÉTÉ ÉCRIT? (BYZANTION, 35/1965, с. 504-527), с които изследователят твърде убедително датира въпросния трактат след средата на XI век и с които съм напълно съгласен. Що се отнася до атрибуцията, тя е твърде съмнителна, доколкото име на такъв митрополит в руския Переяславец никъде не е засвидетелствано. Аз считам, че в този случай е налице обикновена мистификация на гръцката пропаганда, целяща да използва за своите интереси – в дадения случай идеята на православие то – една поне през XI век явно твърде известна личност от историята на българската църква, а именно първия български патриарх, свързвайки с неговото име един дискуссионен принос в спора с Рим за основите на правата вяра.

⁵⁶ Стр. 15.

⁵⁷ Пълния текст вж. в А. А. Шахматовъ, КОРСУНСКАЯ ЛЕГЕНДА О КРЕЩЕНИИ ВЛАДИМИРА [вж. бел. 26], с. 1140-1142, и в Н. К. Никольскій, МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ИСТОРИИ ДРЕВНЕ-РУССКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ, I «Слово о томъ, како крестися Владимиръ, возмѣ Корсунь» (вж. бел. 14), с. 13 и сл.

⁵⁸ Това известие, заето изглежда от неизвестния източник на Татищев, следващ първоначалната и неманипулирана версия на разказа, използван и за т. нар. Корсунска легенда, се предава в два текстови варианта: „Владимир же, поемъ царицѣ Анну, митрополита Михаила и Анастасна корсунянина, и погы корсунскна с мощми святаго Климента, и обоа учеников его и поима сосуды церковныа и иконы на благословенне себе“ – В. Н. Татищевъ, ИСТОРИЯ РОССИЙСКАЯ, т. IV, гл. VI, Москва 1963, с. 136-137 (първа редакция от рукописа на Татищев) и „Владимир же, взавъ царицѣ Анну, митрополита Михаила и Анастасна корсунянина, и погы корсунскна с мочамн святаго Климента, и обоа учеников его такожъ сосуды церковныа и иконы на благословенне себе“ – В. Н. Татищевъ, ИСТОРИЯ РОССИЙСКАЯ, т. II, гл. VI, Москва 1963, с. 62.

⁵⁹ „В лѣтѣ · 5·Ѣ·Ѣ· [6519=1011] Престависѣ црца Володимера Анна“ – ЛАВРЕНТЬЕВСКАЯ ЛЕТОПИСЬ, вып. 1: ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ (ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ, т. I, Ленинград 1926, репр. Москва 1962, кол. 129); също така и в ИПАТЬЕВСКАЯ ЛЕТОПИСЬ (ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ, т. II, С.-Петербург 1843, репринт Москва 1962, кол. 114. Според Първия Новгородски летопис това известие е предадено: преставнѣ рѣва Божіа Анна, царица Владиміра (цитат по А. А. Шахматовъ, РАЗЫСКАНИЯ [вж. бел. 14], с. 163, бел. 2). Проблематиката с личността на Владимирвата

„Црцѣ Анна“ разглежда въз основа на различните версии от руските летописи Пейо Димитров (1944-1992) в своята излязла посмъртно студия Владимир Покръстител и България, поместена в Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, т. 83 (3), 1989, София 1991. Тази студия е от голямо значение за българската историография, в която за първи път след повече от четири десетилетия се повдига отново въпросът за покръстването на Киевска Русия, независимо от голямото противодействие на светските изследователи по този въпрос. Излязла в краткия промеждутък от време между т. нар. „гласност“ и възраждането на националистическите тенденции в руската постсъветска историография, тази студия бива многозначително премълчана — също както и моите публикации по този въпрос — от официалната българска историография. Макар и да не съм съгласен с изводите на автора относно личността на Ана — за което ще стане дума по-нататък в моето изследване — аз не мога да не отбележа заслугите на автора при издирването на историческите извори, извънредно затруднено от състоянието на руските архиви и научни библиотеки, което и до сега не се е особено подобрило и прави изследванията в Русия, но и у нас, почти невъзможни.

⁶⁰ Вж. напр. М. В. Левченко, КРЕЩЕНИЕ РУСИ ПРИ ВЛАДИМИРЕ (Очерки по истории русско-византийских отношений, Москва 1956, с. 367 и сл.). Макар и никой от сигналите до нас грижливо пресети и манипулирани исторически извори да не споменава нито за коронаване на княз Владимир, нито за приемане от него на царски или императорски инсигнии, паметниците на материалната култура не само че потвърждават наличието на такива инсигнии, каквито виждаме при определени изображения на киевския княз, но могат да ни посочат също недвусмислено техния произход — по този въпрос вж. по-долу, с. 28 и сл. Всичко това поставя въпроса за личността на тази *царица* Ана в нова светлина.

⁶¹ „На 15 март, 6 индикт 8 6471 [=963] година умрял император Роман, като достигнал 24-годишна възраст, царувайки 13 години, 4 месеца и 5 дни. Според някои [той умрял] от изтощение на своята плът с най-позорни и сластолюбиви гения. Но съществува и друго мнение, че бил отровен. Властта приел неговите синове Василий и Константин с майка им Теофано, а останала и родилата се два дни преди смъртта му дъщеря, която нарекли Ана“ - IOANNIS SCYLITZIAE SYNOPSIS HISTORIARUM, rec. I. Thurn, CORPUS FONTIUM HISTORIAE BYZANTINAE, V, Berolini 1973, с. 254³⁹. Нейната по-нататъшна съдба е твърде загадъчна — за такава дъщеря знаят западните извори, но когато сватосват Отон II, по липса на по-близка родственица от царското семейство му се дава за невеста, племенницата на Йоан Цимисхи Теофано — обстоятелството, че Ана по това време ще да е навършила едва 9 години, не може да бъде пречка за сключване на брак от такова важно политическо значение. Това, че за съпруга на Отон II му дават една по-далечна царска родственица, която при това не е порфирородна (Йоан Цимисхи не е от царски род и следователно неговите роднини не са порфирородни), предизвиква гнева на и без това не особено благосклонно настроения към гърците пратеник на Отон I, кремонският епископ Лиутпранд — вж.

Liutprandi LEGATIO AD IMPERATOREM CONSTANTINOPOLITANUM NICEPHORUM PHOCAM (Liutprand von Cremona, DIE WERKE =QUELLEN ZUR GESCHICHTE DER SÄCHSISCHEN KAISERZEIT, hrsg. von Albert Bauer und Reinhold Rau, Darmstadt 31990, с. 524-589). От друга страна останалите гръцки историци не споменават нито дума както за брака ѝ с киевския княз, а и изобщо за по-нататъшната ѝ съдба, също както не споменават за никакво покръстване на Киевска Русия, извършено от гръцката църква – а това ни принуждава да се съмняваме в автентичността на сведенията на арабските историци, които по всяка вероятност са вмъкнати допълнително в съчиненията им, също както сведенията на Скилица, за които ще стане дума малко по-нататък и които са явна късна интерполация.

⁶² „[Император Василиї] много убеждавал [патриция Делфин, съучастник на бунтовника Варда Фока] да отстъпи [с войската си] от Хризопол, но не успял да го убеди. Камо приготвил през нощта кораби и на тях качил руснаци, – понеже той успял да ги повика на помощ и да направи техния княз свой зет, оженвайки го за своята сестра Ана – той неочаквано се отправил с тях и нападвайки враговете, лесно завлягял [Хризопол] – пак там, с. 336⁹⁰.

⁶³ „Когато Ана, сестрата на императора, умряла в Русия, а преди нея умрял мъжът ѝ Владимир, Хризохор, някакъв рогнина на умрелия, събрал 800 души, наповарил ги на кораби и отишъл в Цариграг, уж за да станат наемни“ – пак там, с. 367⁷¹.

⁶⁴ Това събитие, а следователно и свързаното с него известие за смъртта на Ана, Шломберже отнася към тази дата въз основа на други данни – Gustave Schlumberger, L'ÉPOPÉE BYZANTINE À LA FIN DU X SIÈCLE, II, Paris 1900, с. 613-615.

⁶⁵ „Hic [Vladimir] cum iam decrepitate etatis esset regnumque predictum diu haberet, obiit, sepultus in civitate magna Cuiewa in ecclesia Christi martiris Clementis iuxta predictam coniugem suam, sarcophagis eorum in medio templi palam stantibus“ – DIE CHRONIK DES BISCHOFES THIETMAR VON MERSEBURG UND IHRE KORVEIER ÜBERARBEITUNG, herausgegeben von Richard Holtzmann (=MONUMENTA GERMANIAE HISTORICA, Scriptores rerum germanicarum nova series, IX, Berolini 1935, VII, 74, п. 489³⁰⁻³³). Във връзка със сведенията на Титмар вж. също Q. Я. Фортинский, ТИТМАРЪ МЕРЗБУРГСКИЙ И ЕГО ХРОНИКА, С.-Петербург 1872.

⁶⁶ ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ, I [вж. бел. 1], с. 57

⁶⁷ Напр. в Лаврентиевския препис: „Въ лѣтѣ · ҃·ѣ · ҃·҃ · ҃·҃ · ҃·҃ · [6488 =980]: ... Володнмиръ повѣженъ похотью женскою и взыша емъ воднмаа Рогнѣдъ юже посади на Лзвбедн ндеже нзине стонтъ сельце Предзславннѣ ѿ неа же родн · ҃ · снзи · Изеслава · Мьстислава · Всеволода · а · ҃ · ҃ · тчерн · ѿ Грекннѣ · Стополка · ѿ Чехннѣ · Вышислава · а ѿ другое · Стѣслава · н Мьстислава · а ѿ Болгарзинн Борна н Глѣва.“ (ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ, т. I, Ленинград 1926, репринт Москва 1962, кол. 79-80).

⁶⁸ Владнмиръ вскорѣ по крещеннѣ цпрошенъ въ отпущнн жензи отъ себѣ, яко овесча, н отпущнн Взшислава, нже родна отъ Оловзи, княжнзи варажскіе, въ Новградъ; Горнславу со Нзаславомъ въ Полоцкъ, еа же сзйна Гарослава въ Ростовъ; Всеволода во Владнмиръ Предзлаву со сыномъ Свѣтополкомъ въ Туровъ; Мальфрднъ со сыномъ

Святославомъ въ Овручъ; Адналь со сыномъ Мстиславомъ во Тмутараканъ, а Станислава въ Смоленскъ; Анны царевны сына Борна и Гльба при матерн остави, но Гльбу на знамянова Муромъ, зане въ еше у грдее тогда (ЙОАКИМОВСКИ ЛЕТОПИС – В. Н. Татищевъ, ИСТОРИЯ РОССИЙСКАЯ, т. I, гл. IV, Москва 1768 – цитат по академичното издание, Москва 1962, с. 113).

⁶⁹ ЛЕТОПИСНЫЙ СБОРНИКЪ ИМЕНУЕМЫЙ ТВЕРСКОЮ ЛЕТОПИСЬЮ, С.-Петербургъ 1863, кол. 73.

⁷⁰ А. Компанеев, ПИНЕЖСКИЙ ЛЕТОПИСЕЦ XVII в. (РУКОПИСНОЕ НАСЛЕДИЕ ДРЕВНЕЙ РУСИ. По материалам Пушкинского дома, Ленинград 1972, с. 68).

⁷¹ ЛЕТОПИСЕЦ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ СУЗДАЛЬСКОГО (ЛЕТОПИСЕЦ РУССКИХ ЦАРЕЙ), ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ 41, Москва 1995, с. 43.

⁷² Лаврентиевският препис на т. нар. Несторов летопис или ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ (ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ [вж. бел. 1], с. 56-57, ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ I [вж. бел. 5], кол. 80) изброява десет сина на Владимир от неговите четири жени. А. А. Шахматовъ счита това съобщение за силно манипулирано, при което в него е бил интерполиран през втората половина или дори през последната четвърт на XI в. откъс от т. нар. Корсунска легенда – едно съчинение на прогъръcki автор, целящо дискриминирането на княз Владимир, приписвайки му крайно неморален и порочен живот [вж. бел. 26]; самият списък на синовете му обаче се покрива със сведения от други източници, съставлящи т. нар. първоначална редакция на руските летописи (Начальный свод) – вж. РАЗЫСКАНИЯ О ДРЕВНѢЙШИХЪ РУССКИХЪ ЛЕТОПИСНЫХЪ СВОДАХЪ [бел. 14], с. 136. Някои други преписи и редакции на Лаврентиевския летопис, като Ипатиевският и Московският Академически летопис допълват числото на синовете на Владимир с други имена, без обаче да следват хронологията, според която последните по старшинство места остават установени за Борис и Глеб. L. Müller, DIE NICHT-HAGIOGRAPHISCHE QUELLE DER CHRONIK-ERZÄHLUNG VON DER ERMÖRDUNG DER BRÜDER BORIS UND GLEB UND VON DER BESTRAFUNG IHRES MÖRDERS DURCH JAROSLAV (FESTSCHRIFT FÜR DMYTRO ŽYŽEVSKYJ zum 60. Geburtstag am 23. März 1954, Berlin 1954, с. 211), приема същата последователност, като опонира на предположението на Присълков, че Борис и Глеб може да са били синове на багренородната Анна. По този въпрос вж. и бележките на Пейо Димитров в посочената по-горе (бел. 60) негова студия.

⁷³ Това предположение на проф. Мюлер, почиващо на с нищо недоказано съобщение в манипулирания руски исторически извор, може да събуди само недоумение у читателя: достоверни сведения за началото на монашеския живот в Киевска Русия ние имаме едва след 1039 г. (вж. Igor Smolitsch, RUSSISCHES MÖNCHTUM. Entstehung, Entwicklung und Wesen. 988-1917, Würzburg 1953 =Das Östliche Christentum, NF, 10/11, ъ. 54-55). За мене би било любопитно как трябва да са изглеждали девическите манастири, които биха били в състояние да поемат приписваните на княз Владимир 800 наложници заедно с прислужничките им и помощния персонал.

⁷⁴ Пос. съч., с. 36 сл.

⁷⁵ Считаю за необходимо да подчертая, че при двойните имена на членовете на царското семейство имаме един по всяка вероятност още стар български обичай, нямащ нищо общо с християнизирването на българите, и ако при някои от тях едно от двете имена отначало е християнско, докато другото е българско, респективно славянско, още през X век имаме случаи, при които и двете имена са християнски, какъвто е случаят напр. със Симеон-Роман.

⁷⁶ Сведението в хрониката на Скилица за убийството на „комитопула“ Давид от „скитници-власи в местността Хубавите дъбове (Καλὰς δρῦς) между Костур и Преспа“ (SYNOPSIS HISTORIARUM (вж. бел. 46), с. 329⁷⁷) не е нищо друго освен измислица без всякакви реални основи и една от многото фалшификации, целящи да заблудят читателя и да скрият истината за една от най-бурните епохи в българо-византийските отношения. Нито сега има, нито някога преди е имало местност с такова име край българската столица Преспа, на чиято надморска височина дъбове не са расли поне от последния ледников период насам, а само иглолистни дървета; също така на историята не е известно съществуването на власи преди XII век. Но това поставя и въпроса дали тези манипулации са извършени от Скилица, или от някой негов късен копист, доколкото сведенията за Давид не се съдържат във всички ръкописи от историята му. Църковната традиция пази чак до XIX век името на българския светец цар Давид, споменавано в Поменика на Зографския манастир заедно с имената на другите български царе (А. Гильфердингъ, СОБРАНИЕ СОЧИНЕНІЙ I, С.-Петербургъ 1868, с. 270), изобразяван на атонски стенописи и в СТЕМАТОГРАФИЯТА на Христофор Жефарович в схиμα, заедно с братята си Арон и Мойсей. Същата традиция следват Паисий Хилендарски и авторът на т. нар. Зографска история, като използват нестигнал до нас миней. По всичко изглежда, че канонизирането на цар Давид е станало малко след смъртта му. По този въпрос вж. моята монография ЦЪРКВАТА „Св. ГЕРМАН“ ПРИ ПРЕСПАНСКОТО ЕЗЕРО, машинопис, Берлин 1982 (Архив „Културно наследство“ при Министерството на културата, София) — печатно издание: Берлин 2001.

⁷⁷ След като цариградската патриаршия през 1037/38 година вдига схизмата върху българската патриаршия (919-1018), едновременно с разрушаването на българските църкви, всички актове и постановления на българската патриаршия от времето на схизмата, включително и канонизацията на български светци, се обявяват за недействителни, а имената на тези светци се заличават от минеите. Макар че от цялата църковна литература в Русия през домонголския период най-малко запазени са минеите и то в непълн вид, Е. Голубинский, ИСТОРИЯ РУССКОЙ ЦЕРКВИ I, I, Москва 1901, с. 880-881, счита с основание, че в Киевска Русия е бил ползван пълният им текст в български превод – в запазените най-стари ръкописи и преписите от тях обаче липсват тъкмо листовите от дните, на които са се чествали българските светци, откъснати от тях и унищожени по всяка вероятност още през 30-те години на XI век. Отделни листови, съдържащи жития на някои от тези светци, като напр. на св. Петър, цар български, Гаврил Лесновски и Прохор Пшински, са били запазени единствено на

Атон – вж. Йорд. Иванов, *БЪЛГАРСКИ СТАРИНИ ИЗ МАКЕДОНИЯ* [вж. бел. 13], с. 383-418.

⁷⁸ Вж. напр. *ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ. Праславянский лексический фонд*, вып. 2, Москва 1975, с. 203

⁷⁹ След като вече знаем тези обстоятелства, някои от подробностите на понататъшната история ще ни станат ясни. Така и между другото защо в ранните редакции на *ЖИТИЕТО НА БОРИС И ГЛЕБ* и на *СКАЗАНИЕТО ЗА ДВАМАТА КНЯЗЕ*, името Борис отначало съвсем се премълчава, култът му се измества от този на брат му, докато най-накрая при последното преместване на мощите през 1115 година името Борис се вписва в руския църковен календар на 2 май. Това става, защото този ден в българския църковен календар е посветен на паметта на свети княз Борис Български и по такъв начин паметта за него е трябвало да изчезне в Русия. Че името му много скоро се забравя, показва между другото ръкописът на *ПОУЧИТЕЛНОТО ЕВАНГЕЛИЕ ОТ КОНСТАНТИН ПРЭСЛАВИЕ* в Московския исторически музей, син. 262, на чийто заглавен лист е ктиторското изображение на княз Борис Български, вероятно през XV век някой руски „учен граматик“ написва под рамката на изображението *Борисъ и Глѣвъ*, за да поясни за кого става там дума.

⁸⁰ Сведенията на руските писмени извори по този въпрос са разгледани подробно в изследванията ми *ЦАР СИМЕОНОВИЯТ Съворникъ* — вж. бел. 22.

⁸¹ „...[Анна] может, по матери от другаго отца рождена или сестра двоюродная была, как Хронограф сказует, еже Роман отец их [Василия и Константина] сестру свою дал за Петра, короля болгарскаго. А в Лексиконе историческом [сказано], что Роман I за Петра дал внуку, большаго сына дочю; сей Роман, отец Василия и Константина, был II. Естли от Петра болгарскаго дочю родилась, она была Василию и Константину сестра и по свойство у них жила, чему и вид есть, что все историки с Нестором согласно едину жену Владимирову именуют княжну болгарскою, от которой Борис и Глеб рождены, а по сказанию Иоакима, оная именована княжна Анна...“ (В. Н. Татищевъ, *ИСТОРИЯ РОССИЙСКАЯ*, т. II, Москва 1963, бел. 184 на с. 233).

⁸² Българският цар Петър е бил женен за внучката на император Роман I Лакапин от неговия син и съимператор Христофор; дъщерята на Роман Лакапин Елена е била съпруга на Константин VII Багренородни, майка на Роман II и баба на Василий II и Константин VIII.

⁸³ Leonis Diaconi Caloensis HISTORIAE LIBRI DECEM, e recensione C. V. Nasii, Bonnae 1828, с. 80; ГИБИ V/1964, с. 230-231. Leonis Diaconi Caloensis HISTORIAE LIBRI DECEM, e recensione C. V. Nasii, Bonnae 1828, п. 80; ГИБИ V/1964, с. 230-231.

⁸⁴ Пак там, с. 86 / 251.

⁸⁵ Лев Диакон, *ИСТОРИЯ*, перевод М. М. Копыленко, отв. ред. Г. Г. Литаврин, Москва 1988, с. 190, бел. 24. Сюзумов не взима предвид обстоятелството, че за византийците дъщерите на Михаил (ако е имало такива) не са от „царска кръв“ — вж. по-долу следващата моя бележка.

⁸⁶ В същия смисъл и Лъв Дякон никъде не употребява за цар Симеон титлата му, наричайки го „вожд на мизите“ (τὸν Μυσῶν ἀρχηγός - ГИБИ V/1964, с. 257), цар Петър нарича „господар на мизите“ (τὸν ἡγήτορα τῶν Μυσῶν - пак там, с. 248), а единствено цар Борис II, който има и византийска императорска кръв, нарича „император на мизите“ (τὸν Μυσῶν βασιλέα - ГИБИ с. 263)

⁸⁷ Според законите на православната църква по изключение се допуска сключване на брак при родство в трета степен, а също и между двама братя и две сестри, ако бракът се сключи в един и същ ден. В момента на годежа Василий и Константин са на 13, респ. 10 години, а техните годеници – навярно още по-млади, което обаче също не пречи за годежа и дори за сключване на брак при извънредни условия, каквито по това време са били налице пред опасността от руското нахлуване в България, застрашаващо също Византия, както и престола на Никифор Фока.

⁸⁸ П. Лавровскій, ИССЛЕДОВАНИЕ О ЛѢТОПИСИ ЯКИМОВСКОЙ, в УЧЕНЬЕ ЗАПИСКИ ВТОРАГО ОТДѢЛЕНІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМИ НАУКЪ, кн. 2, вып. 1, Санктпетербургъ 1856, с. 155. Пресмятанията на Е. Е. Голубински (О ТАКЪ НАЗЫВАЕМОЙ ЙОАКИМОВСКОЙ ЛѢТОПИСИ ТАТИЩЕВА, в: ТВОРЕНІЯ СВЯТЫХЪ ОТЦЕВЪ ВЪ РУССКОМЪ ПЕРЕВОДЕ, т. 47, ч. 28, кн. 4, Москва 1881, с. 629), според които по време на женитбата на Владимир българската княгиня трябва да е била над 40-годишна, не отговарят на истината, защото тази българска княгиня в 969 година не е била на повече от 9-10 години и следователно е била по-млада от Владимир. Тези неверни пресмятания на Голубински принуждават П. Димитров, пос. съч. (вж. бел. 59), с. 50 сл. да търси съпругата на Владимир в едното от двете невръстни деца на Борис II, които заедно с родителите им Йоан Цимисхи при завземането на Преслав намира в българската столица в 971 година и отвежда в Цариград. Обаче дъщерята на Борис II не е „сестра“ или „двоюродная сестра“, както на руски и гръцки език се нарича първата братовчедка, а „внучатая сестра“, така че тя вече не може да замести по смисъл „рождената сестра“ — и това прави концепцията на Димитров неприемлива. Когато Василий дава на Владимир за съпруга своята „двоюродна“ сестра, той е бил от една страна убеден, че тя, след като вече е прекарала повече от половината от своя живот в двореца на византийските императори и е възпитана в духа на византийската политика, няма да му създава пречки. От друга страна той добре е познавал родствените връзки между внука на великата княгиня Олга и българската царска династия, поради които в действителност Владимир ще се ожени за своята леля (Петър и Олга са били първи братовчеди), така че от такъв недействителен за православната църква брак – кръвно родство от втора степен – не могат да се родят легитимни наследници на Киевския (и българския!) царски престоли. И това обстоятелство ще предопредели последвалото развитие на събитията след смъртта на Владимир и доведе до отстраняването и умъртвяването на двамата му сина Борис-Роман и Глеб-Давид. Тъкмо тези родствени връзки стават причина за многократните манипулации на руските летописи и за създаването на нова биография на великата руска княгиня — но и за манипулациите на руските историци от

XIX и XX век, болшинството от които не може да не са се досещали за действителното положение на нещата, макар и да не казват нито дума за това. По този въпрос вж. повече подробности в първата част на моите изследвания ЦАР СИМЕОНОВИЯТ Съборникъ от X век (вж. бел. 23), и по-специално на с. 123 и сл.

⁸⁹ „Hic sunt nomina de Bulgaria imprimis rex illorum Mihael, et frater eius Dox, et alius frater eius Gabriel et uxor eius Maria. Et filius eius Rasâte, et alius Gabriel et tertius filius Simeon, et quatus filius Iacob, et filia eius Praxi, et alia filia eius, Anna“ (Йорд. Ивановъ, БЪЛГАРСКИТЪ ИМЕНА ВЪ ЧИВИДАЛСКОТО ЕВАНГЕЛИЕ (СБОРНИКЪ ВЪ ЧЕСТЬ НА ПРОФ. ЛЮБОМИРЪ МИЛЕТИЧЪ ЗА 70-ГОДИШНИНАТА ОТ РОЖДЕНИЕТО МУ, 1863-1933, София 1933, стр. 626-638).

⁹⁰ P. Kawerau, ARABISCHE QUELLEN ZUR CHRISTIANISIERUNG RUSSLANDS, с. 18.

⁹¹ А. А. Шахматовъ, КОРСУНСКАЯ ЛЕГЕНДА О КРЕЩЕНИИ ВЛАДИМИРА [вж. бел. 26], с. 1143, 1146; М. Д. Приселковъ, Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XI вв. [вж. бел. 27], с. 52-54, 88.

⁹² СТЕПЕННАТА КНИГА (вж. бел. 55) дава името му като «епископа Иоакима Корсунянина».

⁹³ Пос. съч., с. 41. В Сказанието за Борис и Глеб тази титла се среща четири пъти, а седем пъти по-късният преписвач я е заменил с митрополит (И. И. Срезневский, СКАЗАНИЯО СВ. БОРИСЪ И ГЛЪБЪ, Сильвестровской списокъ XIV в. С.-Петербургъ 1860, с. 32-33). Не трябва да се забравя, че всички тези съобщения се отнасят за периода между 1018 и 1037 година и че цариградската патриаршия никога не е давала на руската църква статут на архиепископия, който статут тя е признавала за българската църква до 919 и след 1018 година. В този смисъл назоваването на върховния глава на руската църква като архиепископ не може да се тълкува като грешка на преписвача на летописа или на сказанието. Тази титла остава и впоследствие необичайна за руската църква и е напълно обяснимо заменянето ѝ от преписвача с титлата митрополит.

⁹⁴ Преглед на литературата и коментариите върху нея вж. при L. Müller, ZUM PROBLEM DES HIERARCHISCHEN STATUS, с. 26-36

⁹⁵ „Verumtamen non secundum ritus aut sectam Bulgariae gentis vel Ruziae, aut Sclavonicae linguae, sed magis sequens instituta et decreta apostolica“ – Cosmae CHRONICA BOEMORUM, MONUMENTA GERMANIAE HISTORICA, SCRIPTORUM, t. IX, Hannoverae 1851 (Repr. 1963), с. 49. Вж. също и ЛИБИ II/1960, с. 136 и сл.

⁹⁶ Вж. по-горе, бел. 69.

⁹⁷ Пос. съч., с. 76.

⁹⁸ Димитрий В. Айналовъ, КЪ ВОПРОСУ О СТРОИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СВ. ВЛАДИМИРА (СБОРНИКЪ ВЪ ПАМЯТЬ КНЯЗЯ ВЛАДИМИРА, Петроградъ 1917, с. 21 сл.); същ., GESCHICHTE DER RUSSISCHEN MONUMENTALKUNST DER VORMOSKOVITISCHEN ZEIT, Berlin 1932, с. 10.

⁹⁹ Samuel H. Cross, THE EARLIEST MEDIAEVAL CHURCHES OF KIEV (SPECULUM. A Journal of Mediaeval Studies, The Mediaeval Academy of America, Cambridge,

Massachusetts XI, 4, October 1936, с. 481 сл.). Вж. също А. А. Никольский, НАЧАЛО ХРАМОСТРОИТЕЛЬСТВА НА РУСИ, в: ВЛАДИМИРСКИЙ СБОРНИКЪ ВЪ ПАМЯТЬ 950-ЛѢТІЯ КРЕЩЕНІЯ РУСИ 988-1938, БѢлградъ 1938, с. 113-126.

¹⁰⁰ ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ, I [вж. бел. 1], с. 83.

¹⁰¹ В. И. Срезневский, ПАМЯТЬ И ПОХВАЛА КНЯЗЮ ВЛАДИМИРУ И ЕГО ЖИТИЕ ПО СПИСКУ 1494 Г. [вж. бел. 31].

¹⁰² Вж. А. А. Шахматовъ, РАЗЫСКАНИЯ О ДРЕВНѢЙШИХЪ РУССКИХЪ ЛѢТОПИСНЫХЪ СВОДАХЪ [вж. бел. 14], с. 567.

¹⁰³ КОРСУНСКАЯ ЛЕГЕНДА О КРЕЩЕНИИ ВЛАДИМИРА – вж. бел. 26.

¹⁰⁴ За преславската катедрала вж.: В. Иванова, ДВЕТЕ ЦЪРКВИ ПРИ ЧУПКАТА НА ИЗТОЧНАТА СТЕНА НА ВЪТРЕШНИЯ ГРАД В ПРЕСЛАВ (ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНИСТИТУТ, XX/1955, с. 463-486); St. Bojadziev, UNE ÉGLISE CRUCIFORME À CINQ NEFS À PRESLAV (BYZANTINOBULGARICA IV/1973, с. 53-73). Никой от изследователите не обръща внимание на обстоятелството, че тази църква, получила от нейната първа изследователка особено „поетичното и инструктивно название“ «Църква при чупката», е единствена със синтрон между досега проучените преславски църкви, което, независимо от внушителните ѝ размери, я определя като седалище на епископ, респ. патриарх, а приемат без всякакви основания за седалище на българския патриарх помалката по размери «Дворцова» църква, в която при това липсва синтрон – вж. Д. Овчаров / Ж. Аладжов / Н. Овчаров, ГОЛЕМИЯТ ЦАРСКИ ДВОРЕЦ ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ, I ПРЕСЛАВСКАТА ПАТРИАРШИЯ ПРЕЗ X ВЕК, София 1991. По този въпрос вж. също моята монография, DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN, с. 317. Идентичността в плановете на двете църкви – Десятинната църква и преславската катедрала – се премълчават от всички руски и съветски изследователи. За Десятинната църква и нейната архитектура вж. преди всичко: М. К. Каргер, ДРЕВНИЙ КИЕВ. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города, II, Москва-Ленинград 1961, с. 9-25, с преглед на историческите извори и на по-старата литература, а така също и А. И. Комеч, ДРЕВНЕРУССКОЕ ЗОДЧЕСТВО КОНЦА X – НАЧАЛА XII в., Москва 1987, с. 168-178 (с преглед на новата библиография).

¹⁰⁵ В научната литература дълго време се допускаше, че като образец на Десятинната църква в Киев е послужила северната църква (църква С) в Богородичния манастир на Константин Липс (Μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Λιβός), понастоящем Фенари Иса Джами в Цариград. Тази хипотеза, въведена от светския историк на архитектурата Н. Брунов, посветил на нея редица публикации, между другото: DIE FÜNFSCHIFFIGE KREUZKUPPELKIRCHE IN DER BYZANTINISCHEN BAUKUNST (BYZANTINISCHE ZEITSCHRIFT 27/1927, с. 63-98); ZUR FRAGE DER BYZANTINISCHEN URSPRÜNGS DER FÜNFSCHIFFIGE KREUZKUPPELKIRCHE (iâè òàì, 28/1928, с. 372-391); EIN DENKMAL DER HOFBAUKUNST KONSTANTINOPELS (BELVEDERE, 51-52/1926, с. 217-236), базирал на погрешните му наблюдения върху сградата, според които църквата е била петкорабна. Изследванията на Американския Археологически Институт в началото на 1960-те години обориха това предположение и показаха, че в случая се касае за една обикновена кръстокуполна църква, в чийто източен дял се

намират двуетажни параклиси с кули, достъпни посредством външни стълби. По този въпрос вж.: Arthur H. S. Megaw, THE ORIGINAL FORM OF THE THEOTOKOS CHURCH OF CONSTANTINE LIPS (FENARÎ ISA CAMII) AT ISTANBUL (DUMBARTON OAKS PAPERS 18/1964, с. 278-298) è Cyril Mango / Ernest J. W. Hawkins, ADDITIONAL NOTES. THE MONASTERY OF LIPS (FENARÎ ISA CAMII) AT ISTANBUL (пак там, с. 299-315).

¹⁰⁶ За този вид градеж вж. моя доклад пред II Международен конгрес по Българистика [вж. бел. 14] — препечатан в : А. Чилингиров, БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРНА ШКОЛА I, Берлин 2007, с. 1-18.

¹⁰⁷ Пак там.

¹⁰⁸ М. К. Каргер, АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДРЕВНЕГО КИЕВА. Отчеты и материалы (1938-1947), Киев 1951, фиг. 38 с. 60, фиг. 46 с. 71.

¹⁰⁹ А. Tschilingirov, DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN, с. 28, ил. 333; същ., ÜBERLIEFERUNG UND INNOVATION IN DER MITTELALTERLICHEN KUNST BULGARIENS (ARTE MEDIEVALE 4, 1/1988, с. 67).

¹¹⁰ От съветските изследователи единствен М. Ф. Мурьянов, О ЛЕТОПИСНЫХ СТАТЬЯХ 1039 И 1131 ГГ. (ЛЕТОПИСИ И ХРОНИКИ. Сборник статей. 1973 г., Москва 1974, с. 111-114), изказва предположение, че повторното осветяване на Десятинната църква може да е било свързано с разпространението в нея на някаква ерес, дискретно премълчано от летописеца. Същата причина трябва да е довела до двукратното осветяване и на Киевската «Св. София», а нейното изграждане и украсата ѝ — както показват най-близките паралели на стенописите — не могат да бъдат датирани след 1015 година.

¹¹¹ Н. П. Сычевъ, ДРЕВНЕЙШИЙ ФРАГМЕНТЪ РУССКО-ВИЗАНТИЙСКОЙ ЖИВОПИСИ (SEMINARIUM KONDAKOVIANUM II/1928, с. 91-104).

¹¹² А. Tschilingirov, ÜBERLIEFERUNG UND INNOVATION IN DER MITTELALTERLICHEN KUNST BULGARIENS (вж. бел. 103), с. 80-83.

¹¹³ Л. Красовска-Райнова, НОВИ ПРОУЧВАНИЯ И КОНСЕРВАЦИЯ НА СТЕНОПИСИТЕ В ЦЪРКВАТА „СВ. ГЕОРГИ“ В СОФИЯ (МУЗЕИ И ПАМЕТНИЦИ НА КУЛТУРАТА 1971, № 4, с. 38-40).

¹¹⁴ Например т. нар. УСТЮЖСКО БЛАГОВЕЩЕНИЕ и двустранната икона с изображение на УБОСА на лицевата е страна в Третяковската галерия (В. Н. Лазарев, РУССКАЯ ИКОНОПИСЬ ОТ ИСТОКОВ ДО НАЧАЛА XVI ВЕКА, Москва 1983, с. 34 сл., 163-165, с библи., табл. 4 и 5), както и СВЕТИ ГЕОРГИ в Успенската катедрала (пак там, с. 34, 163, табл. 3). В публикацията си за тази икона В. Н. Лазарев, НОВЫЙ ПАМЯТНИК СТАНКОВОЙ ЖИВОПИСИ XII ВЕКА И ОБРАЗ ГЕОРГИЯ-ВОИНА В ВИЗАНТИЙСКОМ И ДРЕВНЕРУССКОМ ИСКУССТВЕ (ВИЗАНТИЙСКИЙ ВРЕМЕННОК, НС VI/1953, с. 186-222) (= В. Н. Лазарев, РУССКАЯ СРЕДНЕВЕКОВАЯ ЖИВОПИСЬ, Москва 1970, с. 55-102), обосновава датирането на иконата „около 1170 година“ само със строежа на катедралата на Юриевския Манастир при Новгород, изградена от най-младия син на княз Андрей Боголюбски, Юрий (Георги); като най-близък неин стилов паралел авторът предлага иконата на св. Пантелеймон от Великата

Лавра на св. Атанасий в Атон (Икони на Балканите, София-Белград 1966, табл. 42), която нито принадлежи на този художествен кръг, нито е от същата епоха. Българските паралели на руските икони и стенописи вж. в приложените на края на този сборник илюстрации.

¹¹⁵ За стенописите на киевската „Света София“ досега има само частични публикации: Г. Н. Логвин, *София Київська*, Київ 1971; В. Н. Лазарев, *Фрески Софии Киевской* (В. Н. Лазарев, *Византийское и древнерусское искусство*, Москва 1978, с. 65-115).

¹¹⁶ По този въпрос вж. моите публикации *ÜBERLIEFERUNG UND INNOVATION IN DER MITTELALTERLICHEN KUNST BULGARIENS* [вж. бел. 104], с. 74-78 и *DIE CHRISTIANISIERUNG RUSSLANDS* [вж. бел. 3]. Най-близки паралели за тези стенописи откриваме в разчистените напоследък стенописи в светилището и наоса на църквата „Св. Димитър“ в Паталеница, както и в стенописите от първото изписване на църквата „Свети Врачи“ в Костур от X век, които се покриват през XI век с други стенописи; долният слой е отлично запазен и се вижда на местата, където мазилката от горния слой е паднала, а именно при изображенията на св. Василий Велики, св. Никола и св. Константин. Отричайки връзката на тези стенописи с българското изкуство, някои изследователи се позовават на гръцките им надписи, изпускайки от внимание обстоятелството, че и надписите, и иконографията на тези изображения са част от доиконоборческата традиция в западната част на Балканския полуостров, която традиция за художниците и за християнската община е свещена.

¹¹⁷ В. Н. Лазарев датира строежа и осветяването на киевската „Света София“ изхождайки от предпоставката, че този ден, 11 май, е бил неделя, без да съобрази, че това е празникът на Св. Кирил и Методи, явно честван особено тържествено и в Киевска Русия. Доколкото ми е известно, за последен път засягат въпроса за датировката на „Света София“ в Киев А. Рорре, *THE BUILDING OF THE CHURCH OF ST. SOPHIA IN KIEV* (*JOURNAL OF MEDIEVAL HISTORY* 1981, № 7, с. 15-66) и Алексей И. Комеч, *Древнерусское зодчество конца X – начала XII в.*, с. 178.

¹¹⁸ Независимо от своя патронаж, тези български църкви са с близки архитектурни форми, отличаващи ги при разпределението и връзката на помещенията в светилището им, от нормите на византийската църква.

¹¹⁹ Досега са правени много предположения за връзката на големите базилики от типа на софийската, охридската и несепърската „Света София“ с византийската столична архитектура и с епохата на Юстиниан, основаващи се главно на патронажа на тези църкви, който изследователите извеждат от влиянието на цариградската „Света София“. Но и тук внимателното проучване на историческите извори ще ни доведе до заключения, съвсем различни от широковъзприетите схващания. Така що се отнася до нейния патронаж, оказва се, че той няма нищо общо не само с епохата на Юстиниан, но дори и с идеите и символиката на православие, защото юстиниановата сграда бива построена на мястото на една едноименна църковна постройка, изградена малко след средата на IV век в разгара на арианския спор след утвърждаването на арианците в Константинопол като

главен тяхен храм – преглед на историческите извори за цариградската „Света София“ вж. при: R. Janin, LA GÉOGRAPHIE ECCLÉSIASTIQUE DE L'EMPIRE BYZANCE, I Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique, t. III Les églises et les monastères, Paris ²1969, с. 455 и сл.; Wolfgang Müller-Wiener, BILDLEXIKON ZUR TOPOGRAPHIE ISTANBULS, Tübingen 1977, с. 84-96. Строежът на първата предшественица на юстиниановата сграда влиза по всяка вероятност още в замислите на Константин Велики (324-337) като една от трите черкви, изразяващи в духа на гностицизма и езотеричното християнство идеята за Божественото триединство: мъдрост, сила и мир („Αγία Σοφία“, „Αγία Δυνάμις“ и „Αγία Ειρήνη“), но е осъществен от неговия син и приемник Константин II (337-361), изповядващ идеите на арианството, във вид на много голяма по размери базилика, известна под името Μεγάλη Ἐκκλησία, осветена от арианския цариградски епископ Евдокий Антиохийски (360-370); засегната тежко от земетресение в 361 и от пожар в 381 г., тя става през последните десетилетия на IV век център на разногласията между арианците и „православните“ и е главен прицел за яростта на „православните“ зилоти; през 404 г. за кратко време е завзета от войнстващите монаси, застъпници на „правата“ вяра, и заедно със съседния ѝ патриаршески дворец става жертва на унищожителния пожар, предизвикан от монасите. Следващата едноименна постройка на това място е също голяма по размери петкорабна базилика с атриум, изградена от Теодосий II (408-450) и разрушена по време на въстанието Ника в 532 г. от привържениците на „православието“. Строежът на юстиниановата църква, при който се използват части от теодосиевата базилика, също няма нищо общо с „православната“ традиция, макар и тази църква по-късно да става символ на православието. А и нейните архитекти, Антемий от Тралес и Изидор от Милет, са в действителност като последни представители на античната наука по-скоро завършителни на една епоха, за чийто край се приема закриването на Атинската школа от Юстиниан в 529 година, с което също гностиката и езотеричното християнство, както и арианството, се поставят извън закона и продължават съществуването си вече в нелегалност и под различни форми, подведени от официалната църковна власт под общия знаменател на ереси. Във връзка с това ние не можем да не вземем под внимание още две църковни постройки в централната и западната част на Балканския полуостров също посветени на св. София. Първата от тях, която по всяка вероятност е играла ключова роля и то не само със своя патронаж, а и с архитектурните си форми, е била първоначалната солунска „Света София“, изградена през втората трета на VI век на същото място, където днес се намира построената през VIII век сграда, запазила с малки изменения вида си и до сега. Като най-значителна по своите размери църковна постройка не само в западната част на Балканския полуостров, а и в цялата европейска част на Византия, включително Цариград, тя трябва да е оказала голямо влияние върху църковната архитектура в целия район. Ако и днес да сме затруднени да определим точно ролята на архитектурните форми на солунската „Света София“ и на нейния патронаж, за това би могла да ни помогне в известна степен втората клю-

чова по отношение на своето влияние църковна постройка, макар и значително по-късна от първоначалните сгради в Цариград и Солун, но поранна от другите големи църковни постройки, посветени на св. София в западната и централната част на Балканския полуостров. Това е една много по-малко известна постройка, достигнала до началото на XX век като внушителна развалина: черквата „Света София“ в напуснатото още през XVIII век градище Двиград (Due Castelli) в долината на р. Драгоня, Истрия, днес в Хърватско, построена в края на VIII или в началото на IX век в едно от последните средища на арианството – за тази църква вж.: W. Gerber, *ALTBCHRISTLICHE KULTBAUTEN ISTRIENS UND DALMATIENS*, Dresden 1912, с. 76-79; A. Gnirs, *DIE RUINEN VON DUECASTELLI BEI CANFANARO, ISTRIEN (MITTEILUNGEN DER K.K. ZENTRAKKOMMISSION FÜR DENKMALPFLEGE, Bd. XIII, Nr. 4, III. Folge, Wien, April 1914, с. 86-89)*. Впоследствие и православната църква, колкото и да са ѝ чужди идеите на гностицизма, си присвоява символиката на гностиците по отношение на Божествената Мъдрост, като дори претендира тази символика да е неотменна част от нейната идейна същност. В този смисъл са насочени и опитите на някои съвременни православни богослови да изведат и принципа на познанието от катехизиса на православната църква. По този въпрос вж. преди всичко: Sergej N. Bulgakov, *THE WISDOM OF GOD. A BRIEF SUMMARY OF SOPHIOLOGY*, New York 1937; S. Cioran, *VLADIMIR SOLOV'EV AND THE KNIGHTHOOD OF THE DIVINE SOPHIA*, Waterloo/Ontario 1977, с. 48 и сл.; B. Newman, *SERGIUS BULGAKOV AND THE THEOLOGY OF THE DIVINE WISDOM (ST. VLADIMIR'S THEOLOGICAL QUARTERY 22/1978, № 1, с. 39-73)*; R. A. Horsely, *SPIRITUAL MARRIAGE WITH SOPHIA (VIGILIAE CHRISTIANNAE 33/1979, № 1, с. 30-54)*; A. Walker, *SOPHIOLOGY (DIAKONIA 16/1981, № 1, с. 40-54)*; J. E. Goehring, *A CLASSICAL INFLUENCE ON THE Gnostic SOPHIA WITH (VIGILIAE CHRISTIANNAE 35/1981, № 1, с. 16-23)*; W. Crum, *SERGIUS N. BULGAKOV: FROM MARX TO SOPHIOLOGY (ST. VLADIMIR'S THEOLOGICAL QUARTERY 27/1983, № 1, с. 3-25)*. В. Погорѣловъ, *Кой покръсти руситѣ?* (Славянска беседа II/1938, № 4, с. 146-153).

¹²⁰ Малкото случаи, където в руските ръкописи е използвана българската непълногласна форма на двете думи, са обозначени в речниците на Срезневски (И. И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*, Репринт-ное издание, Москва 1989, I, 2, кол. 981 и III, 2, кол. 479) и на Института за руски език при Академията на науките на СССР (*Словарь древнерусского языка XI-XIV вв.*, III, Москва 1990, кол. 384-385). При повечето от тях се касае за най-старите руски преписи от български ръкописи, като *Остромировото евангелие* и *Сборник на Симеон по Светославовия препис от 1076 г.* Тъй като в Киевска Русия старобългарският език е функционирал като книжовен, за разлика от говоримия, на който са били написани повечето от летописите, той е употребяван в редки случаи и при химографията (напр. *Памѣтъ и похвала князю Владимиру, както и Слово о законѣ и о благодати митрополита Илариона* – Н. Н. Розов, *Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в.* (Slavia XXXII/ 1964, № 2, с. 141-175

[192a]), а дори и при някои от най-старите летописи, като Първата Псковска летопис, където също срещаме българските форми *злато* и *сребро*.

¹²¹ А. Tschilingirov, DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN, с. 325, фиг. 50; във връзка с това вж. също: В. Пуцко, ПРЕСЛАВСКАТА МАТРИЦА И ВЪПРОСЪТ ЗА ИКОНОГРАФСКИТЕ ОБРАЗЦИ В ИЗКУСТВОТО НА ДРЕВНИЯ КИЕВ (АРХЕОЛОГИЯ, XXV/1983, № 1-2, с. 86-97) – авторът обаче не отбелязва връзките в иконографията с изображенията върху монетите.

¹²² Т. Тотев, КЕРАМИЧНА ИКОНА НА ХРИСТОС НА ТРОН ОТ ПРЕСЛАВ (ПРЕСЛАВ, 3 Сборник, Варна 1983, с. 72-80).

¹²³ Вж. моята статия **МОНЕТИТЕ НА КИЕВСКИТЕ КНЯЗЕ И МОНЕТИТЕ, СЕЧЕНИ ОТ БЪЛГАРСКИЯ ЦАР ПЕТЪР I** в сборника **БЪЛГАРИЯ/ВИЗАНТИЯ/РУСИЯ** [вж. бел. 8], с. 92, бел. 28.

¹²⁴ Пак там, с. (27-32).

¹²⁵ Е. Е. Голубинский (вж. бел. 35), с. 728 сл.

¹²⁶ Пак там, с. 732-735, Голубински дава изчерпателен списък на известните към края на XIX век българските преводи и взема критично отношение спрямо твърдението в Несторовата летопис, която съобщава за широка литературна дейност при двора на Ярослав, като отбелязва, че за такава дейност няма никакви доказателства (с. 729 и сл.). По този въпрос се разгръща в края на 1980-те и началото на 1990-те години разгорещена дискусия между някои американски и западноевропейски изследователи от една страна и съветски автори — за тази дискусия вж. моите бележки към първата част от изследването ми **ЦАР СИМЕОНОВИЯТ Съзворникъ** от X век, с. 20 и 109-110.

ПОКРЪСТВАНЕТО НА РУСИЯ И БЪЛГАРИЯ *

През тази година световната общественост празнува забележителен юбилей – хилядогодишнината от покръстването на Русия – което се счита за едно от най-важните събития не само в руската, но и в европейската история. Приемането на християнската религия от руския народ доближава неговата страна към духовното и културното развитие на Европа: приносът му към това развитие през последвалите столетия се причислява към най-значителните постижения на европейската култура. При все това обаче празничното опиянение от честването на юбилея не бива да измества най-важните въпроси, свързани с руската култура, които постоянно се поставят пред изследователите: В какво се състои действителната роля на продължителя и разпространителя на античната художествена и културна традиция Византия за възникването и развитието на руската култура и в каква степен Русия се явява като продължител на тази традиция? Как ще се обясни обстоятелството, че още най-ранните творби във всички области на християнското изобразително изкуство и на църковната архитектура в Русия показват необикновена зрялост и забележително съвършенство на художест-

---

*

Доклад пред Междудисциплинарния и икуменски Симпозиум „Хиляда години от покръстването на Русия – Русия в Европа“, 13-16 април 1988 година в Хале, ГДР, отпечатан в: Tausend Jahre Taufe Russlands. Russland in Europa. Beiträge zum Interdisziplinären und Ökumenischen Symposium in Halle (Saale), 13.-16. April 1988, Herausgegeben von Hermann Golz unter Mitarbeit von Axel Meißner und Peter Weniger, Evangelische Verlagsanstalt Leipzig 1993. Българският превод тук е от автора и следва немския оригинал без съществени изменения, като само бележките са допълнени с по-нова литература. Всички снимки са от автора. Авторът изказва сърдечна благодарност на Комитета за култура в България, Националния музей в Скопие, Германската държавна библиотека и Университетската библиотека в Берлин, ГДР, както и на Държавната руска библиотека в Санктпетербург, за дадените му разрешения за проучване и заснемане на художествените паметници.

вения си език, без да притежават при това никакви непосредствени образци във византийското изкуство и – освен едно единствено свидетелство в руските летописи, чиято достоверност при това е съмнителна¹ – не дават никакви доказателства за дейност на византийски художествени творци в Русия, както и за подготовка на руски художествени творци от X до XII век във Византия? Но и съвършенството на руския литературен език, което се отбелязва в извънредно богатата руска църковна преводна литература само няколко десетилетия след въвеждането на християнството, с всичкото ѝ богатство и изобилие на названия за най-сложни философски понятия, трудно може да ни убеди, че това е говоримият език на един доскоро див и необразован народ, като какъвто съвременните византийски исторически извори ни представят руските славяни.²

Дори и самите обстоятелства на покръстването са все още твърде малко известни на науката, така че и днес важи изказаната преди повече от четиридесет години мисъл на съветския историк Борис Греков: „*Запутанный вопрос о крещении Руси еще не разрешен во всех подробностях историками. Запутанность этого вопроса объясняется прежде всего тем интересом, который он возбуждал уже у современников. Чем больше интересовались данным кругом фактов, тем более осложнялась трактовка вопроса*³ [...] *Вопрос о христианстве не исчерпывается, конечно, вопросами о том, когда и где крестился Владимир и в какую реку погружали киевлян во время крещения. Это все мелочи. Гораздо важнее, каким образом Древнерусское государство перешло от старой веры к новой, кто перешел, каковы были тому причины и какие отсюда вытекают следствия?*”⁴

Някои от тези въпроси, и преди всичко въпроса за влиянието на Византия, но също и за влиянието на българската държава при полагането основите на руската култура, ще се постарая да разгледам в настоящия си доклад.

Основаната през седми век в северната част на Балканския полуостров българска държава се превръща в течение на следващите столетия във велика сила, чиято територия се простира

на юг и югозапад до Егейско и Адриатическо море, на изток до Черно море, на запад до устието на Драва, а на север и североизток до Тиса и Днестър, където преминава общата граница с Киевска Русия. Тази обща граница, която всъщност възниква едва през X век в резултат на руската експанзия на юг и югозапад обаче съвсем не е единствената причина за стопанските и културните връзки между двата славянски народа – българския и руския. Също и близките езици и обичаи допринасят за потесен контакт между тях, който довежда накрая през 60-те години на X век и до политически съюз срещу Византия.

Обявяването на християнството за държавна религия в България през 864/865 година е естествено последствие от присъединяването на югозападните области на Балканския полуостров към нея. В противовес на опустошените след многобройни войни и варварски нашествия области северно от Балкана, болшинството от големите градове в югозападната част на полуострова, като Солун, Сердика, Филипопол, Филипи, Никопол, Ниш, Охрид и Драч, след всяко разрушаване и разграбване от народите, прекосили през IV-VII век Балканите, биват възстановявани и се съвземат отново. Но дори и тези събития не са в състояние да прекъснат живота на големи градове, които се превръщат в центрове за асимилирането на разнородното новозаселено население от околностите им. Културните и религиозните, както и политическите връзки между Византия и повечето от тези градове, с изключение на Солун, след V век все повече отслабват. Намиращи се в граничната област на сферите на влияние от страна на Рим и Цариград, те водят повече или по-малко самостоятелна църковна политика, която се благоприятства и от тяхното самостоятелно стопанство и специфичното им културно развитие. След множество несполучливи опити на цариградската патриаршия да приобщи към своята зона на влияние независимите от нея митрополии на Никопол (Южен Епир), Ниш и Сердика, Юстиниян Велики създава в VI век самостоятелна, независима и подчинена само на императора архиепископия със седалище Юстинияна Прима, в която се включва голямата част от епископиите и митрополията в централната и западната част на Балканския полуост-

ров, основани още в първите векове на християнството. Разширяването на Българската държава на югозапад от VIII до X век води до още по-голямо отслабване на политическите връзки на тези области с Византия. Решаваща роля за пълното им прекъсване изиграват иконоборческите вълнения във Византия през VIII и IX век, окончателно отчуждили от враждебната на иконопочитанието Византия тези земи, приели християнството още по времето на апостолите и съхранили чак до този момент художествените и културните традиции на античната култура.⁵

От тази ситуация се възползват българските владетели Пресиян (836-852), Борис (852-889) и Симеон (893-927), които присъединяват към българската държава значителна част от големите градове на Западния Балкански полуостров, заедно с гъсто населения тяхен ареал. Тези военни операции не се натъкват и на най-малка съпротива от тяхна страна, за чието християнско население върховната власт на българските владетели – до средата на IX век все още езичници, но толериращи изповядването на християнството – представлява по-малка опасност за светогледа и убежденията им, отколкото враждебно настроените към тях иконоборчески византийски владетели. Положението не се променя и след прекъсването на иконоборческите размирици във Византия. Осъществено малко след това обявяване християнството за държавна религия в България, както и църковната политика на българските владетели Борис и Симеон, които се стремят към автономия на българската църква и отделянето ѝ от цариградската патриаршия, благоприятстват за опазването и продължаването на раннохристиянската културна, художествена и строителна традиция в югозападната и централната част на Балканския полуостров. Тази раннохристиянска традиция във всички нейни прояви, включително при църковното изкуство и архитектура, се разпростира по цялата българска земя и обуславя големия разцвет на изкуството през така наречения Златен век на българската култура през десетото столетие. За този разцвет допринася и въвеждането на кирилицата за езика на славянското население, станал официален административен и църковен език на българската държава, а богатата писменост, въз-

никнала в българските земи, поставя основите на цялата славянска литература.⁶

В продължение на столетия християнизирването на съседните варварски народи е за византийската империя изпитан и доказал многократно своята ефективност метод, посредством който те биват приобщени, а по-късно дори и присъединени към империята, като по такъв начин нейните граници се подсиgurяват. Този метод няма за цел нито признаването на тяхната политическа самостоятелност, нито стимулирането на културното им развитие, а с него винаги се е целяло пълното им асимилиране, заедно с утвърждаването сред тях на византийската култура и на гръцкия език, като превъзхождащи тези на варварите.

Прилагането на този метод от страна на Византия спрямо вече напълно консолидираната в средата на IX век българска държава не може да се осъществи. За устройството на българската църква след нейното бъдещо признание българският владетел Борис I води продължителни преговори с Рим и Цариград. Запазените до наши дни в пълния им текст отговори на папа Николай I по неговите въпроси⁷ ни разкриват целите, преследвани от българите при покръстването им: автономия и автокефалия на българската църква, запазване на народните обичаи и осигуряване против всякакви опити за асимилация. Тези стремежи не намират подкрепа нито в Рим, нито в Цариград. Това принуждава българския владетел да предприеме няколко лавиращи стъпки. Малко след покръстването, той прогонва всички гръцки свещеници и ги заменя с латински. Четири години по-късно, в 870 година, той дава отново съгласието си за присъединяването на българската църква към цариградската патриаршия, но вече при условие тя да получи автономен статут, т. е. да бъде автономна архиепископия, подчинена непосредствено на византийския император, а не и на цариградския патриарх, като нейните свещеници, с изключение на гръцкия архиепископ, да бъдат само от български произход. Следващата стъпка към самостоятелност на българската църква се прави по време на Преславския църковен събор в 893 година, когато за официален език на българската администрация и църква се обявява славянобъл-

гарският. Върху основите на създадената малко преди това кирилица възникват славянски преводи от гръцката църковна литература, разпространени по цялата територия на българската държава. Такова нещо също не е било предвидено във византийския план – създаването на собствена азбука за славянския език е могло да бъде в интерес на Византия само във връзка с разногласията между Цариград и Рим относно една много отдалечена от Византия област, моравската, в Долна (Източна) Панония с център архиепископското седалище Сирмиум / Срем, чието население – също както населението на централната част на Балканския полуостров – е приело християнството още през апостолските времена. Опасението на Византия, че употребата на славянския език в българското богослужение може да доведе само до по-нататъшното отчуждаване на българската църква от цариградската патриаршия, става реалност. През 919 година цар Симеон провъзгласява независимостта на българската църква и издига църковния глава на България в ранг на патриарх. Тази негова стъпка довежда до най-продължителния конфликт между българската църква и цариградската патриаршия. Последната отказва да признае тази независимост и налага схизма върху българската църква. Дори мирният договор между Византия и България в 927 година е в състояние да застави само императора да признае царската титла на българския владетел и патриаршеската титла на главата на българската църква, докато цариградският патриарх отказва да вдигне наложената схизма.

Това положение не се променя и през следващите десетилетия. Когато през 971-976 година източните области на българската държава попадат временно под византийско владичество и българският владетел, цар Борис II, е взет във византийски плен, българският патриарх Дамян напуска седалището си в Дръстър (Силистра) и се установява отначало в Сердика (София), а неговите наследници пренасят седалището си след това в Едеса (Воден), Преспа и накрая в Охрид⁸. На българския престол се възкачва междувременно избягалия от византийски плен брат на убития цар Борис II, Симеон-Роман, последван след смъртта му в 996 година от цар Самуил. Автономният статут на

българската църква се запазва и по време на траещата почти четири десетилетия изтощителна и кръвопролитна война между Византия и България. По това време българската държава достига своя най-голям териториален обхват, за да загуби от към края на века една подир друга повечето свои територии. Сключеният през 1018 година мирен договор между византийския император Василий II от една страна и от българската царица Мария и българския патриарх Йоан от друга страна, ликвидира политическата независимост на България, но осигурява и по-нататък независимостта на българската църква. Същата бива отново подчинена само на византийския император, и то в границите, които определя мирният договор между България и Византия от 927 година, като само титлата на нейния глава се заменя с архиепископ. И този път обаче цариградският патриарх отказва да признае клаузите на мирния договор и независимостта на българската църква, а също така да вдигне схизмата върху нея. Тази схизма се премахва едва след смъртта на българския патриарх (след 1018 година архиепископ) Йоан в 1037 година: по това време вече не са между живите и останите подписали този договор лица: Василий II умира в 1025 година, бившата българска царица Мария завършва живота си в един гръцки манастир, докато синът ѝ, българският престолонаследник Фружин-Пресиян бива ослепен. Наследникът на архиепископ Йоан вече не се избира от Синода на българската църква, а се назначава от цариградския патриарх – това е хартофилакът на църквата „Света София“ в Цариград Лъв Пафлагонски, който взема веднага мерки за присъединяването на според византийските схващания еретическата българска църква към цариградската патриаршия. С обратна сила се обявяват за недействителни всички постановления и укази на българската патриаршия за цялия период на нейното съществуване от 919 до 1018 година – това засяга освещаванията на църковните сгради и канонизирането на българските светци, също както и посвещаването на църковнослужителите. Българските свещеници биват заменени от византийски, българският език се изхвърля от църквата, а българските богослужбни книги се уни-

щожават. Тези враждебни мерки спрямо българската църква далече задминават действията на иконоборците през VIII век и се разпростират не само върху украсата на църквите, а и върху самите църковни сгради в България, които частично или цялостно биват разрушени – проверката на тази брутална разрушителна дейност въз основа на съставените от Василий II през 1018 и 1019 година списъци на епископиите и енориите на българската архиепископия води до потресаващи заключения. Само една нищожна част от разрушените църкви могат да бъдат възстановени към края на XI и началото на XII век, а повечето от тях се налага да бъдат въздигнати от основи. Всички тези драконовски мерки намират оправдание само с възстановяването единството на православната църква и в западните територии на нейната сфера на влияние, чието население отказва в течение на много столетия преди това да признае върховенството на Цариград и по такъв начин бива заставено да му се подчини в навечерието на пълния разрив между Рим и Цариград.

Толкова по въпроса за историята на България и на българската църква до XI век.

* * *

Всички усилия на киевския княз Владимир да покръсти руския народ едва ли са имали за цел подчиняването му на Византия и разширяването на византийското влияние върху неговата страна. Тъкмо напротив – следвайки примера на българските владетели, той явно се е стремил да постигне автономия за руската църква, която да може да осигури политическата и културната независимост на страната му. Днес разполагаме с много малко сигурни източници, които да ни дадат информация за обстоятелствата, довели до покръстването на Русия. Още в началото на двадесетия век се удаде на бележития руски езиковед Шахматов да докаже, че руските летописи през 70-те години на XI век, а твърде вероятно и още преди това, веднага след възкачването на гръцкия митрополит Теопемпт на киевската катедра през 1039 година, са били подложени на систематична

цензура, вследствие на която всички сведения относно покръстването на русите са били напълно изопачени⁹. Само ограничен брой руски писмени източници успява да избегне тази цензура и се запазва в късни преписи в някои отдалечени области. Едно обяснение на това обстоятелство се опитва да даде историкът на руската църква Михаил Д. Присьолков.¹⁰ В своите ОЧЕРЦИ ПО ЦЪРКОВНО-ПОЛИТИЧЕСКАТА ИСТОРИЯ НА КИЕВСКА РУСИЯ, отпечатани през 1913 година, той развива една своя хипотеза за действителното протичане на процеса на покръстването на русите. Състоянието на науката към първите десетилетия на ХХ век обаче не позволява на Присьолков да подкрепи с достатъчно доказателства своите твърдения. От значение е и фактът, че по това време на историческата наука все още не са известни действителните причини за конфликта между България и Византия, поради което хипотезата на Присьолков среща силна съпротива от страна на най-широки кръгове учени и лаици и в края на краищата бива отхвърлена от изследователите¹¹. Едва по-нататъшното развитие на науката в най-ново време, откриването на нови и досега неизвестни писмени източници, както и привличането на резултатите от археологическите изследвания, ни налагат да обсъдим отново хипотезата на Присьолков и да подложим на проверка всички предубеждения, разпространени в науката, по отношение на действителното влияние на Византия върху сложния процес на възникване и развитие на руската култура. Отначало ще дам тук едно кратко резюме на хипотезата на Присьолков, за да направя след това към нея някои допълнения. резултати от най-новите научни изследвания.

Според хипотезата на Присьолков, след безрезултатни преговори с Рим и Цариград, които отхвърлят идеята за автономия на руската църква, княз Владимир се решава в 987 година да възложи покръстването на Киевска Русия на българската независима патриаршия, която не само че е готова да признае автономията на руската църква, но и да съдейства за извършването на богослужението на славянски език, като обещава да окаже помощ при доставката на църковна литература. Последвалото още в същата година, 987, покръстване на русите, извършено

от представители на българската патриаршия, не принася никаква полза на Владимир във външнополитическо отношение, тъй като то не бива признато нито от Цариград, нито от Рим. Поради това, в 989 година Владимир отново се обръща към Цариград, където византийският император и патриархът вече са готови за отстъпки, включително за женитбата на киевския княз със сестрата на императора, Ана¹². По такъв начин през 989 година най-после в Киевска Русия трябва да дойдат гръцки свещеници, чиято задача обаче не е да покръстят Владимир и неговия народ, тъй като тези вече са приели кръщението, а един вид легализиране на извършеното три години преди това от схизматичната българска църква покръстване. Но гръцките свещеници не се задържат в Киевска Русия, а биват прогонени от руските земи вероятно твърде скоро след пристигането им.

Владимир отново се обръща за помощ към България, откъдето получава църковна йерархия и богослужебни книги, позволяващи му да продължи и приключи процеса на християнизирание на неговата страна. Гръцки митрополит застава начело на руската църква едва през 1039 година, когато вече е късно да се въведе богослужение на гръцки език, още повече, че и през следващите десетилетия отношенията между руската държавна власт и църковна йерархия от една страна и цариградската патриаршия от друга страна не са съвсем безпроблемни и често се стига до остри конфликти между тях.

Представената тук накратко хипотеза на Присъолков противоречи по всичките си положения на възприетата от руската и след това от съветската историография, опиращи се единствено на силно манипулираните още през XI и XII век руски летописи и богословски съчинения, без тези да имат каквото и да е потвърждение във византийските исторически извори и в резултатите от археологическите изследвания. Но дори и при произволното тълкуване на тези руски извори не могат да се обяснят редица противоречия, като с еднаква достоверност за покръстването се предават и в тях, но и в арабските исторически извори две години – 987¹³ и 989, която е свързана с превземането на Херсон от русите, станало през тази година и считано за изходна точка

при преговорите за самото покръстване¹⁴. Руските историци обаче премълчават, че и в единствения източник за воденето на такива преговори, агиографското съчинение ПАМЯТЬ И ПОХВАЛА МНИХА ІАКОВА от средата на XI век, за кръщение не става и дума – според неговия текст Владимир изрично моли византийските императори Василий и Константин за ръката на сестра им „Да ся вольма на крестниански законъ направилъ“¹⁵, т. е. от думите му личи ясно, че той по това време вече е християнин и като такъв иска да следва по-добре закона на своята религия.

Дали обаче в Киевска Русия идват гръцки свещеници, както се приема в историографията, е повече от съмнително. Само манипулираните руски исторически извори, както и очевидно също манипулираният в Цариград в средата на XI век разказ на коптския летописец Яхъя Антиохийски¹⁶, засягат тези обстоятелства, за които в гръцките исторически извори не се споменава нито дума. Въз основа на някои неманипулирани руски летописи, послужили за основа на историята на Татишчев¹⁷, ние имаме достатъчно основания да приемем, че Владимир отново се обръща с молба за помощ към българския патриарх. За временното присъединяване на руската църква към Българската патриаршия са запазени въпреки гръцката цензура неопровержими доказателства¹⁸. Едва след смъртта на последния български патриарх (след 1018 г. архиепископ) Йоан в 1037 година руската църква бива присъединена към Цариградската патриаршия; в Киев бива изпратен гръцки митрополит, Теопемпт, който – подобно на изпратения по същото време в Охрид архиепископ Льв – се постаравал да върне руската църква в лоното на православната цариградска патриаршия. Една от първите мерки в този смисъл е повторното освещаване на Десятинната църква в Киев. То бива последвано от манипулацията на руските летописи и други исторически извори, в които всяко съобщение за връзките на руската църква с България бива отстранено, а за религията на българите се съчиняват и тиражират обидни клевети. Вместо разказа за покръстването, запазен само в така наречения Йоакимовски летопис¹⁹, в новосъчинените „летописи“ бива вмъкнат един твърде странен разказ, компилиран от раз-

лични, но известни на науката източници²⁰. От менологиите и синаксариите биват отстранени всички листа, в които има данни за български светци. Твърде характерно за този вид манипулации е заместването на празника на св. св. Кирил и Методи, 11 май, с празника на освещаването на киевската „Света София“²¹, както и превръщането на празника на българския светец княз Борис I, 2 май, в празник на руските светци Борис и Глеб²².

Ако и културните и религиозните връзки между България и Киевска Русия от X и XI век да се премълчават от почти всички стигнали до нас исторически извори – освен няколко руски летописа, които подобно на Йоакимовския летопис са избегнали гръцката цензура, – светлина върху тях хвърлят паметниците на материалната и духовната култура. На първо място това са запазените в Русия значителен брой ръкописи – ранни преписи от български църковни книги.

Въз основа на запазените фрагменти, още в началото на XX век известният руски историк Е. Голубински²³ изказва убеждението си, че веднага след покръстването на Русия там попада почти цялата църковна литература в български преводи²⁴. А това наистина не е възможно да се осъществи без силната подкрепа на българската държава и църква. От друга страна, както е известно, от домонголската епоха в Русия няма запазен нито един гръцки ръкопис и нито един руски превод от гръцки, който да е направен без посредничеството на български превод. През последно време изследователите изразяват все по-често резерви във връзка с възприетото по-рано хипотетично датiranje на българските преводи във втората половина на XI и XII век, като тези преводи сега единодушно се предатират в X век. Тази корекция се оправдава не само от българската палеография на ръкописите и многобройните българизми в текста им, но и от тяхната украса. Дори когато миниатюрите не показват ктитори от българския царски двор, а само инициали и изображения на евангелистите, иконографията им се различава съществено от византийската и отговаря повече на раннохристиянската концепция, съхранена в западните райони на Балкан-

ския полуостров, чийто символичен език, останал незасегнат от иконоборческата епоха, се запазва чак до зрялото средновековие. Във Византия, напротив, след иконоборческата епоха възникват нови иконографски типове, между другото и за евангелистите, които вече се представят подобно на антични философи в спокойна и съсредоточена поза, замислени или задълбочени в своите писания. Противно на това, в два от най-забележителните руски илюстрирани ръкописи, Остромировото евангелие в Държавната руска библиотека в Санктпетербург от 1056/1057 година²⁵ и Мстиславовото евангелие в Московския исторически музей от началото на XII век²⁶, евангелистите се явяват в екзалтирана поза с поглед отправен нагоре, към техните символи. Тук явно нямаме два варианта на една и съща схема, а две основно различни богословски концепции: от една страна носещата отпечатъка на източната символика и гностиката раннохристиянска концепция за евангелистите като вдъхновени посредници на Божествената Мъдрост и от друга страна средновизантийската, която ги представя като човешки свидетели. Инициалите следват също една традиция, различна на византийската. Орнаментиката тук е дълбоко проникната от средноазиатската зооморфна плетеница, чиито образци трябва да търсим в многочислените произведения на тракийските и първобългарските художествени занаяти и преди всичко в торевтиката²⁷, следващи много стара художествена традиция. Не по-малко тясно са свързани с България дарителските портрети в два други ръкописа от Московския исторически музей: изображението на княз Борис I в Поучителното евангелие на Константин Преславски, Син. 262, и изображението на цар Симеон в един сборник с Иполитовите слова, Син. 12²⁸. Тези изображения следват – както още преди три десетилетия успя да докаже това Вера Мавродинова²⁹ – мозайки от Кръглата църква в Преслав. Съветската изкуствоведка О. Подобедова от своя страна показва, че илюстрациите от един друг руски лицев ръкопис, Симеоновия сборник по Светославовия препис от 1073 година³⁰ в Московския исторически музей, също следват нестигнали до нас образци на българската монументална живопис³¹. Както художествената композиция, така и орнамен-

тиката и колоритът при украсата на този ръкопис, се отличават значително от тези на византийските ръкописи и са свързани с различна и значително по-стара художествена традиция от тази на византийската столица. Тук ще добавя само, че малко по-горе споменатите ръкописи са единствените руски ръкописи с миниатюри от XI – началото на XII век, стигнали до нас.

Много силно са изразени също връзките между българската и руската архитектура и монументална живопис през X и XI век. Археологическите открития ни дават право да се усъмним в достоверността на сведенията за участие на византийски строители и художници при строежа и украсата на най-значителните архитектурни паметници в Киев, тъй както ни ги предават манипулираните руски летописи³². Така плановете на основите на Десятинната църква в Киев³³ и на Преславската катедрала³⁴ показват почти пълна аналогия, при което и размерите им се отличават твърде малко помежду си. Както е известно, сред цариградските постройки досега не е открит нито един образец за трите петкорабни църкви в Киев: Десятинната църква, „Света София“ и църквата на манастира „Света Ирина“³⁵. Необикновено близка е и строителната техника на тези постройки с тъй характерната за българските църкви от X век декоративна строителна техника с вдлъбнати междинни редове тухли и керамична украса на фасадите³⁶, а така също и редица техни архитектурни форми, като ниши, лизени и двустепенни арки по външните стени, чиито образци откриваме в много църкви от западните български земи³⁷. Досега никой от изследователите не е обърнал внимание и на още една характерна особеност при строежа на Десятинната църква, присъща и на някои български постройки в Плиска, която не е засвидетелствувана на нито една постройка във византийската столица: за получаване на нужната стабилност на основите, в земята са забити колове и върху тях е излят варов разтвор³⁸. Тук трябва да се отбележи, че и сред многобройните графити, в руските архитектурни паметници от XI век ние не срещаме нито един гръцки надпис, а само български надписи, между които и с имената на техните български строители и художници³⁹.

Цяла поредица от нови открития в областта на монументалната живопис от X век в областите, които влизат в територията на Първото българско царство, ни дават също многобройни доказателства за зависимостта на монументалната живопис и иконописта на Киевска Русия от българското изкуство⁴⁰. И тук, както при миниатюрната живопис, се забелязват значителни различия в стила и в иконографията на тези художествени произведения от произведенията на съвременното византийско столично изкуство. Така на стенописите и иконите от средновизантийския период с тяхната класическа уравновесеност и строга свърхземна красота на образите се противопоставят фреските от Костур⁴¹, Охрид⁴², София⁴³, Водоча⁴⁴, Паталеница⁴⁵ и Земен⁴⁶. Тяхната иконография е раннохристиянска, доиконоборческа, а архаичните им форми и графичният художествен език въздействат силно на зрителя със своята необикновена експресивност. В тях ще открием множество символи, чужди на православното богословие, каквито напразно бихме търсили в цялото средновизантийско изкуство. А подобие им в стила и иконографията със стенописния фрагмент от Десятинната църква⁴⁷, както и със стенописите на „Света София“ в Киев⁴⁸, е изненадващо. Но такова подобие забелязваме и с някои икони в Русия, чиято датировка от XII до XIII век и руски произход изглеждат твърде съмнителни, особено в сравнение с византийската столична иконопис от тази епоха – например голямата икона на св. Георги в Успенската катедрала на Московския Кремл⁴⁹, излязла явно от същото българско придворно художествено ателие, което изпълнява стенописите в „Свети Георги“ в София (към 970 година.), в епископската църква в Струмица/Водоча (края на 70-те – начало на 80-те години на X век) и в светилището на охридската „Света София“ (към 996 година)⁵⁰. Към тези икони, които следват българската художествена традиция с нейната доиконоборческа символика, се отнасят също иконите „Устюжко Благовещение“⁵¹ и „Богородица Голяма Панагия“⁵², и двете сега в Третяковската галерия, Москва. Те също са значително по-стари, отколкото считат руските им изследователи, но и произлизат от съвсем друг ху-

дожествен и идеен кръг от този на средновизантийската живопис, а и художествените средства, с които са изпълнени, ги свързват най-тясно с българските паметници. Ако и техните символични изображения да срещаме в X и XI век все още на византийски монети и печати, изпълнявани в духа на старата традиция⁵³, тези символични изображения не само, че не се подкрепят от съвременното им византийско богословие, а се отричат и преследват от Цариградската патриаршия, както показва изображението на Богородица Никопея в светилището на Охридската „Света София“, заличено и заменено с конвенционално изображение след преминаването на Охрид под юрисдикцията на Цариградската патриаршия в 1037 година⁵⁴, следващо средновизантийска иконография, чийто най-известен образец е мозайката в цариградската „Света София“.

Също и художествените занаяти в Киевска Русия, на първо място златарството и сеченето на монети, са свързани непосредствено с български образци. Византия никога не признава царската титла на Владимир; във всички византийски писмени извори той бива назоваван ὀρχόντ (княз) и не получава титлата καίσαρ, която би му се полагала като зет на императора и би му дала правото да сече монети. В този смисъл след 1039 година биват манипулирани и всички руски писмени източници, като неговата царска титла или бива заличена от текста, или заменена с титлата княз. Правото си за сечене на монети Владимир може да е получил единствено от българския патриарх, който му дава и останалите царски регалии, които виждаме на неговите изображения, включително матриците за сечене на първите емисии от неговите златни и сребърни монети – както е известно тези монети не отговарят на византийския еталон, а на еталона на дирхемите на арабския халифат, но и на Волжка България⁵⁵. За разлика от следващите им емисии, които вече очевидно са изработени в Киев, първите емисии имат български надписи, а за изображението на княза при тях са послужили като образец монети на българския цар Петър⁵⁶. Явно български произход имат също и останалите епиграфски и иконографски особености на руските монети, притежаващи множество паралели в българското изкуство⁵⁷. Така

палеографията на тези монети е в непосредствена връзка с многобройните надписи от всички краища на българската държава, станали едва през последно време достояние на науката⁵⁸, докато за иконографията на владетеля и неговия трон произведенията на художествените занаяти от българската столица предлагат редица опорни точки – преди всичко бронзовата матрица от Археологическия музей в Преслав⁵⁹.

По време на покръстването на Русия българското изкуство има зад себе си вече дълъг път на развитие, при който то е могло да си изработи собствен и характерен само за него художествен език. Това изкуство може да бъде наричано византийско, само ако под туй название се подразбират всички изяви на изкуството в обширния ареал на Югоизточна Европа и Мала Азия от следантичната епоха. В този път на развитие обаче не влиза само краткият откъслек от време между въвеждането на християнството като държавна религия в България през 864/865 година и разпадането на Първото българско царство в 1018 година – без съмнение един от най-блестящите периоди в историята на изкуството на Югоизточна Европа, наречен Златен век на българската култура. Разцветът на българското изкуство и култура идва като следствие на едно продължително развитие, на една многовековна художествена традиция в западните части на Балканския полуостров, водеща началото си непосредствено от античността и от забележителните постижения на раннохристиянското изкуство, която традиция не се прекъсва нито по време на Великото преселение на народите, нито от разрушителната дейност на иконоборците. Напротив, тази стара художествена традиция се обогатява от високоразвитото придворно изкуство на управляващата първобългарска родова аристокрация, чиито върхови постижения в областта на торевтиката и орнаментиката, но също така и в монументалното изкуство и архитектурата, водят до създаването на нови художествени форми и в християнското изкуство. По такъв начин в началото на X век – паралелно с така наречения Македонски ренесанс на византийското придворно изкуство, но независимо от него и върху

значително по-широки основи – в България възниква една класическа насока в изкуството, която, за разлика от Византия, не обхваща само приложното изкуство и книжната илюстрация, а се разпростира и върху монументалната живопис, пластиката и архитектурата.

Върху основите на това изкуство възниква и християнското изкуство на Киевска Русия – също както и руската литература възниква на базата на българската литература и на българския книжовен език, изкристализирали в средата на големите градове на Западния Балкански полуостров. Към тази среда принадлежи тяхното висококултивирано двуезично славянобългарско население; от нея произлизат и славянските апостоли Кирил и Методи. Християнската култура на българската държава – литература, изобразително изкуство и архитектура, но също така еднoglасната и многoglасната църковна музика⁶⁰ – намира в Русия плодотворна почва и благоприятни условия за своето понататъшно развитие, когато византийското владичество през XI-XII век и османската власт от XV до XIX век възпрепятстват до голяма степен художественото творчество в България. В процеса на взаимния обмен от късното средновековие чак до съвременната епоха и руската култура започва да упражнява все по-силно влияние върху българската култура. Това влияние отначало се разпростира само върху българските манастири, но през XIX век вече обхваща всички области на светското изкуство и литература в България. Без него тяхното развитие е също така немислимо, както е немислимо възникването и развитието на културата на Киевска Русия без влиянието на средновековното българско изкуство.

БЕЛЕЖКИ

¹ ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ, подготовка текста Д. С. Лихачева, под редакцией В. П. Адриановой-Перетц, ч. I, Москва-Ленинград 1950 с. 83 (лето 6497). Както доказа А. А. Шахматовъ, КОРСУНСКАЯ ЛЕГЕНДА О КРЕЩЕНИИ ВЛАДИМИРА, в: СБОРНИКЪ СТАТЕЙ ПОСВЯЩЕННЫХЪ ПОЧИТАТЕЛЯМИ АКАДЕМИКУ И ЗАСЛУЖЕННОМУ ПРОФЕССОРУ В. И. ЛАМАНСКОМУ II, С.-Петербургъ 1908, с. 1029-1153, въпросният пасаж представлява интерполирана груба фалшификация, заместила първоначалния текст на руските летописи („НАЧАЛЬНЫЙ СВОД“ според Шахматов). Този текст, произхождащ от т. нар. Корсунска легенда (Слово о томъ, како крестиса Владимиръ, возма Корсень), е имал за цел да прикрие редица събития, свързани с кръщението на русите и вместо дадените в летописа сведения, предлага на читателя цяла поредица от невероятни истории и безсмислици, които историците от два века на насам се мъчат да обяснят.

² След продължителни и задълбочени изследвания славистиката достига напоследък до извода, че всички руски преводи на гръцки текстове най-малко до XIII век са извършени при посредничеството на старобългарски преводи, а не непосредствено от техните гръцки оригинали. По такъв начин поне по отношение на руската писменост и нейния книжовен език решителното влияние на българската писменост вече не подлежи на съмнение.

³ Б. Д. Греков, КИЕВСКАЯ РУСЬ, Москва-Ленинград 1944, с. 277 (²1953, с. 475).

⁴ Пак там, с. 277 (476).

⁵ По този въпрос вж. моята студия ПРОБЛЕМИ НА ЦЪРКОВНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ И НА ХРИСТИЯНСКОТО ИЗКУСТВО В ЗАПАДНАТА ЧАСТ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУСТРОВ ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ в моя сборник изследвания БЪЛГАРИЯ/ВИЗАНТИЯ/РУСИЯ I, Берлин 2002, с. 1-20.

⁶ A. Tschilingirov, DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN, Berlin-München 1978, с. 39 и сл., същ., ÜBERLIEFERUNG UND INNOVATION IN DER MITTELALTERLICHEN KUNST BULGARIENS (Arte Medievale 4, 1/1988, с. 65-99).

⁷ Migne, PL CXIX (1852), col. 978-1052; MONUMENTA GERMANIAE HISTORICA, Epistolarum t. VI, Karolini aevi IV, Berlin 1925; ОТГОВОРЪТ НА ПАПА НИКОЛАЙ I ПО ДОПИТВАНИЯТА НА БЪЛГАРИТЪ, текстъ и преводъ отъ Д. Дечевъ, София ²1940; ЛИБИ II/1960, с. 65-125.

⁸ Вж. ръкописа в Парижката Национална библиотека, Cod. gr. 880, fol. 407^v-408^f, известен под името Ordo episcoporum, или Дюканжов списък на главите на православните църкви – текстът на оригинала е даден при: Ch. Du Cange, FAMILIAE AUGUSTAE BYZANTINAE I, PARIS 1680, с. 174-175 и H. Gelzer, DER PATRIARCHAT VON ACHRIDA. Geschichte und Urkunden = Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der Kgl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, XX, Nr. 5, Leipzig 1902, с. 6, а заедно с български превод и факсимиле – при Йор. Ивановъ, БЪЛГАРСКИ СТАРИНИ ИЗЪ МАКЕДОНИЯ, София ²1931 [репр. София 1970], с. 564-569; заедно с български превод и в ГИБИ VII/1968, с. 109-111.

⁹ А. А. Шахматовъ, РАЗЫСКАНИЯ О ДРЕВНѢЙШИХЪ РУССКИХЪ ЛѢТОПИСНЫХЪ СВОДАХЪ, С.-Петербургъ 1908; същ., КОРСУНСКАЯ ЛЕГЕНДА О КРЕЩЕНИИ ВЛАДИМИРА [вж. бел. 1]. Убеждението си за манипулации на т. нар. Несторов летопис

изказва още В. Н. Татищевъ, *История Россійская съ самыхъ древнѣйшихъ временъ* I, 2, Москва 1769, с. 394 сл., докато Р. М. Строевъ, *О византійскомъ источникѣ Нестора* (Труды и лѣтописи Общества Исторіи и древностей россійскихъ I, 4, Москва 1828, с. 167-183) и Баронъ Розенкампфъ, *Объясненіе некоторыхъ мѣстъ Несторовой лѣтописи*, пак там VI, 1, Москва 1828, с. 142, посочват някои преки заемки от византійски хроники в Несторовата летопис. По този въпрос вж. също Е. Е. Голубинскій, *История Русской Церкви* I, 1, Москва² 1901 (Репринт Den Haag 1969, с. 134).

¹⁰ М. Д. Приселковъ, *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XI вв.* (Записки Историко-филологического факультета Императорскаго С-Петербургскаго университета CXVI, С.-Петербургъ 1913).

¹¹ На 19 I 1914 протича при особено бурна дискусия защитата на магистърската дисертация на М. Д. Присълков, изложена в книгата му, но въпреки силната опозиция на опонентите му, на него бива присъдена научна степен. Спорът не се е водил обаче доколко хипотезата на автора е вярна, а има ли право един автор да си служи с такива невероятни и „парадоксални“ хипотези (рецензия на А. Королев в *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*, 1914, № 10, с. 387-400). А професорът в Киевската духовна академия В. Завитневич обявява труда на Присълков за „образец на научен футуризмъ“ (Труды Київской духовной академіи, 1914, 4, с. 634-651) – по този въпрос вж.: *Отчетъ о магистерскомъ диспугѣ М. Д. Приселкова* (Научный историческій журналъ [С.-Петербургъ] 1914, Т. II вып. 1, № 3, с. 133-137). Вж. също: Я. С. Лурье, М. Д. Приселков – источниковед (Труды Отдела древнерусской литературы 18/1962, с. 465-466); Г. В. Вернадскій, Из воспоминаний (Вопросы истории 1995, № 1, с. 139 и сл. Не по-благоклонно се отнася и съветската власт към хипотезите на Присълков. На 10 II 1931 той е осъден на 10 години лишаване от свобода в „трудово-възпитателен лагер“ и макар тази присъда по-късно да се заменя с интерниране, а още по-късно на Присълков се разрешава да се завърне в Ленинград и от 1936 годшва дори заема професорска катедра в университета, приживе той не бива реабилитиран, а през 1950-те години в съветския печат излизат много остри статии против неговите хипотези и възгледи – вж. напр. И. У. Будовниц, *Об исторических построениях М. Д. Приселкова* (Исторические записки 35/1950, с. 199-231).

¹² По въпроса за женитбата на Владимир и за неговата „царица“ Ана, както я наричат руските исторически извори, вж. моя доклад пред Международния симпозиум на Комисията за изследване на славянските култури в средновековието и на Отдела за история на СССР, организиран от Националния комитет на славистите в ГДР и Университет Мартин Лутер в Хале, ГДР, 24-26 VI 1980, *Агиографията на Борис и Глеб и проблемът за йерархичното подчинение на руската църква преди 1039 година – български текст в същия сборник*.

¹³ До тази дата стигаме като пресметнем годините от покръстването до смъртта на Владимир, тъй както ни съобщават за това някои руски исторически извори. В *ПАМЯТЬ И ПОХВАЛА КНЯЗУ ВЛАДИМИРУ* се казва: *По стмѣз же крѣпѣннѣ пожнѣе блжннѣи кнѣзь Володѣмѣрнѣ кнѣ [=28] лѣтъ. На дрѣгѣе лѣтъ [то] по крѣпѣннѣ к порогомѣзъ ходнѣ, на третѣе Корсоуѣнѣ горѣ въздѣ, на четвѣртѣе лѣтъ црѣкѣвъ каменѣнѣ стѣи Бѣдѣ заложенѣ, а на пятѣе лѣтъ Переаславѣ заложенѣ, в девѣтѣе лѣтъ десѣтннѣ блжннѣи*

наказание за някакви сепаратистични тенденции при населението му – А. Поппэ, О ПРИЧИНАХ ПОХОДА ВЛАДИМИРА СВЯТОСЛАВИЧА НА КОРСУНЬ 988-989 гг. (Вестник Московского университета, сер. История, 1978, № 2, с. 45-58).

¹⁵ И. И. Срезневский, Память и похвала князю Владимиру [вж. бел. 13], с. 77-9.

¹⁶ ИМПЕРАТОРЪ ВАСИЛІЙ БОЛГАРОБОЙЦА. Извлеченія изъ лѣтописи Яхъи Антиохійскаго. Издалъ, перевелъ и объяснилъ Баронъ В. Р. Розень (Приложеніе къ XLIV тому Записокъ Императорской Академіи наукъ, № 1, С.-Петербургъ 1883), с. 20, заб. 143 и 145. По този въпрос вж. също моята студия АГИОГРАФИЯТА НА БОРИС И ГЛЕБ И ПРОБЛЕМАТЪ ЗА ЙЕРАРХИЧНОТО ПОДЧИНЕНИЕ НА РУСКАТА ЦЪРКВА ПРЕДИ 1039 ГОДИНА В СЪЩΙΑ СБОРНИК, бел. 44.

¹⁷ В. Н. Татищев, История Российская с самых древнейших времен, Москва 1963, с. 65. Вж. също споменатата по-горе моя студия, с. 37.

¹⁸ Преглед на историческите извори за юридическия статут на руската църква до 1039 година вж. в споменатата по-горе моя студия.

¹⁹ Вж. пак там, бел. 39.

²⁰ Също.

²¹ Архиепископъ Сергій, Полный Мѣсяцесловъ Востока, II Святой Востокъ, Владиміръ 1901, репр. Москва 1997, с. 139. Пак там, с. 128. История Русской Церкви I,1, [вж. бел. 10], с. 728 сл.

²² Пак там, с. 128.

²³ История Русской Церкви I,1, [вж. бел. 10], с. 728 сл.

²⁴ Пак там, с. 732-735, Голубински дава изчерпателен списък на известните по това време български преводи и се отнася критично спрямо твърдението в Несторовия летопис за широка литературна дейност при двора на Ярослав, като сочи, че за такава дейност няма доказателства (с. 729 сл.).

²⁵ Факсимилно издание: Остромирово Евангелие, Ленинград-Москва 1988 (лит.). За неговите миниатюри вж.: Н. Н. Розов, Остромирово Евангелие в Публичной библиотеке (Труды Публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина, V/1958, с. 9-32); същ., Остромирово Евангелие как памятник истории русского искусства (пак там, 1985, с. 5-10). А. Н. Свиринов, Остромирово Евангелие как памятник искусства (пак там, с. 47-55); В. Пуцко, Этюды об Остромировом Евангелии (Преслав, 3 Сборник, Варна 1983, с. 27-68). Този първи датиран ръкопис в Русия носи името си от новгородския княжески наместник Остромир († 1060), внук на вуйчото на княз Владимир Покръстител и негов пръв съветник, Добрин или Добрина (известен в руския епос под името Добрина Никитич), по чиято поръчка било преписано от дякон Григорий. Това евангелие не може да се разглежда като начало на руската миниатюрна живопис, а като продължител (и завършител!) на една много стара традиция, следвана от българското изобразително изкуство до началото на XI век. И това не се отнася само до неговите миниатюри, а и до калиграфията на неговия текст, чието съвършенство няма да открием в нито един руски ръкопис през следващите седем века. Копистът на текста, чийто български произход най-ясно личи от

езика на неговото послесловие, следва точно текста и правописа на българския протограф, без каквито и да било русизми, каквито ще започнат да се появяват в руската литература едва в края на XI век. В по-раншните си изследвания аз многократно съм изказвал предположението, че нарисуваните на отделни листове миниатюри с изображения на евангелистите и допълнително прибавени към ръкописа, са заети от българския протограф, чиято обкова е използвана за Метиславовото евангелие – вж. MLTELBYZANTINISCHER KUNSTEXPORT NACH BULGARIEN (9.-11 JH.), Vortrag in der Kunstgeschichtlichen Gesellschaft zu Berlin, gehalten am 27.1.1978: SITZUNGSBERICHTE DER KUNSTGESCHICHTLICHEN GESELLSCHAFT ZU BERLIN (WEST), NF Heft 26, Oktober 1977 bis Mai 1978, Berlin (West) 1978, с. 5-6 (резюме); същият доклад е изнесен на бълг. език и пред Българския археологически институт на 28.2.1978 г. Това предположение се основава на забележимата разлика в изработката на пергамента и в значително по-голямото олющване на някои от темперните багри и позлата при миниатюрите с изображения на евангелистите в сравнение с останалата част на ръкописа. То се потвърди при непосредственото ми изследване на ръкописа – използвам случая да изкажа благодарност към дирекцията на Санктпетербургската библиотека за предоставената ми възможност да изследвам и заснема ръкописа. Авторът на миниатюрите в Остромировото евангелие явно произлиза от същия художествен кръг, както авторът на миниатюрите на протографа на т. нар. Изборник СВЯТОСЛАВА 1073 ГОДА, четири от които, изпълнени на листовете 3 и 128, заедно с двата листа със заставки 4 и 129 са били по същия начин откъснати от протографа и прибавени към преписа [вж. по-долу, бел. 30]. За протографа на Остромировото евангелие и за начина, по който той е попаднал в Киев, са изказани досега разни предположения. Всички изследователи са единодушни, че този протограф произлиза от българските царски скриптории, а някои дори смятат, че е бил изготвен за цар Симеон – ако и за това предположение да няма никакви доказателства и дори индиции, освен извънредно високите му художествени качества, забележими дори при неговото копие, Остромировото евангелие. Още по-малко убедителни са предположенията за начина, по който той попада в Киев. Напълно безоснователно е изказаното от някои автори предположение, че „Цар Симеоновото евангелие“ било взето от Светослав като плячка по време на похода му в България и донесено в Киев като подарък за майка му, Олга – както е известно от историческите извори обаче, Светослав се отправя на път към „любимата си (пра)родина България“ едва след погребението на майка си, а след разбиването на войската му, от която загиват в България две трети, на него му се позволява да се завърне свободно в Русия, но без каквато и да било плячка, а на войниците му се дават провизии за по път до праговете на Днепър, където те биват причакани от подкупените от гърците печенези и избити заедно със Светослав. Няма повече основания и предположението, изказано също от редица автори, че „Цар Симеоновото евангелие“ попаднало в Киев заедно със зестрата на „багренородната византийска принцеса Ана“. Независимо от обстоятелството, че цялата легенда за женитбата на Владимир с такава принцеса не е нищо друго освен мистификация (по този въпрос вж. по-горе, бел. 12, и съответната препратка), както показва по-нататъшното развитие на събитията, съвсем не е било в интереса на гръцкото духовенство да поддържа връзката на

Киевска Русия с българската писменост и изобщо с българската култура. Много по-вероятно е протографът на Остромировото евангелие да е бил изготвен специално като подарък за великата княгиня Олга, подобно на един голям сборник с разни текстове, занесен в Киев от висшия български духовник Григорий епископ Мизийски, съставител на сборника, при официалната му мисия като представител на българския цар Петър пред великата руска княгиня. Както се узнава от историческите извори, този висш български духовник придружава Олга в качеството на съветник по време на посещенияето ѝ в Цариград, а след това се завръща заедно с нея в Киев, където умира в дълбока старост, канонизиран от българската и руската църква за големите му заслуги за руската духовна култура и писменост – денят за почитане на неговата памет, 8 януари, е вписан и в Остромировото евангелие, и в Охридския Апостол; вж. Архиепископ Сергии, Полный месяцеслов востока, II Святой Восток ч. II, Владимир 1901, репр. Москва 1997: „8 януари“. При засилването на гръцкото влияние в Киевска Русия с идването на митрополит Теофемпт в 1039 година се правят първите стъпки за обезсилване на българското духовно и културно влияние върху Русия и за дискредитиране на българската църква. Византийското влияние в Киевска Русия се прекъсва за няколко десетилетия около средата на XI век, но през 1070-те години и особено след възкачването на гръцкия митрополит Никифор (1097-1121) на киевската катедра се проявява с пълна сила. Още през 70-те години на XI век започват и в Киевска Русия да се унищожават българските книги и да се заменят с руски копия. Между първите български писмени паметници, станали жертва на тези акции, са били протографът на Остромировото евангелие и големият сборник на Григорий. От евангелието са били запазени само три от миниатюрите с изображения на евангелистите Йоан, Марко и Лука, като са били прикачени към преписа, преминал след смъртта на Остромир в собственост на новгородския княз Мстислав, а обковата му е била свалена и впоследствие поставена на новия, вече съответно редактиран препис, изготвен около 1117 година по поръчка на същия княз Мстислав – вж. по-горе. През 1070-те години от Сборника на Григорий е била откъсната, преписана и отчасти редактирана първата му половина (вж. по-долу, бел. 30), а втората половина, съдържаща между другото съставеният от Григорий летопис и така наречения «Елински и Римски летописец», включително преписа от Именника на българските князе, била подложена на съществена редакция, при която голяма част от текста е съкратена. Най-силно е засегнат при редактирането съставеният от Григорий от 956 до 962 г. летопис, представляващ в своята първоначална версия съществено допълнена преработка на хрониките на Йоан Малала и Георги Амартол. Във всички съставени впоследствие преписи името на Григорий, предадено в оригинала като „Григорий Мних“, се заменя с името „Георгий Мних“, под което по-късните автори разбират гръцкия хронист Георги Амартол, респективно мнимия анонимен „Продължител на Георги Амартол“. Името на Григорий като автор на тази (междувременно напълно променена) хроника се запазва само в един сборник от XV в., съдържащ Переяслав-Залеския летопис, издаден за първи път от княз Михаил Оболенски: ЛѦТОПИСЕЦЪ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ СУЗДАЛЬСКОГО, СОСТАВЛЕННЫЙ В НАЧАЛѦ XII в., във: ВРЕМЕННИКЪ ИМПЕРАТОРСКАГО МОСКОВСКАГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИИ ДРЕВНОСТѦЙ РОССІЙСКИХЪ 9/1851

(за Григорий вж. с. XXIX, 4 и 17), а неотдавна и като том 41 от ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ, Москва 1996 (за Григорий вж. с. 6 и 22). Но това име откриваме и върху една миниатюра от украсата на най-стария руски препис от т. нар. „Хроника на Георги Амартол“, преписа в бившата патриаршеска сбирка, понастоящем в Държавния исторически музей в Москва, където при изображението на Христос Вседържител в подножието на трона се чете написано с много дребни букви името „Григорий“ – подробности за манипулациите с името на Григорий и дискредитирането му като „симпатизиращ на евреите“, а така също за хулите срещу „проклятыхъ болгаръ“, изричани от гръцките духовници в Киевска Русия вж. при ИЗСЛѢДОВАНИЯ И ЗАМѢТКИ князя М. А. ОБОЛЕНСКАГО по РУССКИМЪ и СЛАВЯНСКИМЪ ДРЕВНОСТЯМЪ. Приложение къ сочинению его: „О ПЕРВОНАЧАЛЬНОЙ РУССКОЙ ЛЕТОПИСИ“, С.-Петербургъ 1875. По този въпрос вж. също моите изследвания ЦАР СИМЕОНОВИЯТ *Съборникъ* от X век, I, Берлин 2007, II, София 2008. Що се отнася до миниатюрите с изображения на евангелистите, но и заставките и заглавките в Остромировото евангелие, те не са повлияни и от някакви мними западни образци, както предполагат В. Н. Лазарев, ИСКУСТВО СРЕДНЕВЕКОВОЙ РУСИ и запад, XI-XV ВЕК, Москва 1970 (XIII МЕЖДУНАРОДНЫЙ КОНГРЕС ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК), с. 29, и О. С. Попова, К ВОПРОСУ ДРЕВНЕРУССКОГО, ВИЗАНТИЙСКОТО и РОМАНСКОТО ИСКУССТВА XI – НАЧАЛА XII ВЕКА, Тбилиси 1977 (II МЕЖДУНАРОДНЫЙ СИМПОЗИУМ ПО ГРУЗИНСКОМУ ИСКУСТВУ), с. 9-10, а следват раннохристиянската доиконоборска традиция от централната част на Балканския полуостров. Всички останали по-късни руски илюстрирани ръкописи само копират българските оригинали, но на много по-ниско художествено ниво, най-добре забележимо при Мстиславовото евангелие от началото на XII век. Както забелязва княз Оболенски, при много от руските късни преписи, следващи някои отделни части от българския им протограф, е оставено място за съответните илюстрации, които са придружавали текста на този протограф, но чието копиране трябва да е създавало значително затруднение за преписвачите на текста и те са го изоставили в своите преписи. По всичко изглежда, че четвъртата миниатюра от протографа на Остромировото евангелие с изображението на евангелист Матей е била загубена още преди преписването му, така че при изготвянето на новата текстова редакция за Мстиславовото евангелие е било създадено и ново изображение на евангелист Матей, близко по дух и съдържание на първообраза от Остромировото евангелие, но с някои нови иконографски белези, чужди на българския първообраз, но и на значително по-ниско художествено ниво.

²⁶ АПРАКОС МСТИСЛАВА ВЕЛИКОГО, Москва 1983 (лит.); МСТИСЛАВОВО ЕВАНГЕЛИЕ XII ВЕКА. Исследования, Москва 1997. При новата редакция на евангелския текст вече започва да се чувства все по-осезателно обособяването на езика и ортографията в сравнение с българските образци. По този въпрос вж. Л. П. Жуковская, ТЕКСТОЛОГИЯ И ЯЗЫК ДРЕВНЕЙШИХ СЛАВЯНСКИХ ПАМЯТНИКОВ, Москва 1976. За неговите миниатюри вж. също В. Пуцко, ЭТЮДЫ ОБ ОСТРОМИРОВОМ ЕВАНГЕЛИИ (вж. предишната бележка). Цветни репродукции вж. при О. Ророва, LES MINIATURES RUSSES, Leningrad 1975, ил. 4-6.

²⁷ A. Tschilingirov, DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN, с. 42.

²⁸ Пак там, с. 36 сл. Г. И. Вздорнов, ИСКУССТВО КНИГИ В ДРЕВНЕЙ РУСИ. РУКОПИСНАЯ КНИГА СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ РУСИ XII – НАЧАЛА XV ВЕКОВ, Москва 1980, с. 15 сл., 146 и сл. (лит.).

²⁹ Вера Иванова-Мавродинова, ЗА УКРАСАТА НА РЪКОПИСИТЕ ОТ ПРЕСЛАВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА (ПРЕСЛАВ. СБОРНИК I, София 1968, с. 108-116).

³⁰ Изборникъ Князя Святослава Ярославича 1073 года, С.-Петербург 1880 (репр. Wiesbaden 1965 [MONUMENTA LINGVAE SLAVICAE DIALECTI VETERIS. FONTES ET DISSERTATIONES III]); ново факсимилно издание: Изборник Святослава 1073 года, Москва 1983 (лит.). Вж. също Изборник Святослава 1073 года. Сборник статей, Москва 1977, и Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.) I-II, София 1991, 1993. Още изследванията през втората четвърт на XIX век опровергават хипотезата на Севирев, според която този сборник първоначално е бил предназначен за княз Изяслав Ярославлевич, чието име било заличено от текста и заменено с името на княз Светослав. В действителност на това място първоначално е стояло името на българския цар Симеон. По този въпрос вж. И. В. Левочкин, Изборник Святослава и его славянский протограф (СТАРОБЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА 8/1980, с. 46-48), където авторът се позовава на изследванията върху ръкописа, извършени в лабораторията за консервация и реставрация на документи при Държавния исторически музей в Москва, в резултат на които, както показват специалните фотоснимки публикувани от автора, там е било написано великын въ црьхъ црь Симеонъ. В този смисъл буди недоумение твърдението на Л. П. Жуковская, ЗАГАДКА ЗАПИСИ ИЗБОРНИКА СВЯТОСЛАВА 1073 ГОДА (ДРЕВНЕРУССКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК В ЕГО ОТНОШЕНИИ К СТАРОСЛАВЯНСКОМУ, Москва 1987, с. 67-73), че в дадения случай може да става дума само за московския княз Симеон Горди, син на Иван Калита, живял пет столетия по-късно. За разлика от Остромировото евангелие, при което изследванията си направих непосредствено върху оригинала, достъп до оригинала на Изборника на Светослав от 1073 г. ми беше отказан, така че моите изследвания и наблюдения трябваше да се ограничат върху двете факсимилни издания, допълнени от бележките на други изследователи, имали възможността да видят и изследват на място този художествен паметник. При всички описания на паметника (вж. напр. статията на Л. М. Костюхина и Э. В. Шульгина, ОПИСАНИЕ РУКОПИСИ ИЗБОРНИКА СВЯТОСЛАВА 1073 ГОДА в приложението към последното факсимилно издание от 1983 г., с. 58) се отбелязва разликата в качеството на пергамента, на който е изготвен преписа, където определени листа (а това са главно листовете 2, 3, 4, 128 и 129) са със значително по-високо качество на материала в сравнение с останалите, някои от които са от долнопробен и груб материал. Споменава се и несиметричният състав на първата и седемнадесетата тетрадки, към които са прибавени допълнително не само листовете 3 и 128 с миниатюрите на лицевите и обратните им страни, но също и листовете 2, 4 и 129, с техните заставки. При по-внимателно изследване на лексиката и ортографията на текста в съответните листовете 2, 4 и 129 не само, че не могат да се открият никакви „русизми“ и „българизми“ (в смисъл на отделни български думи, останали незабелязани при „преписването на сборника от руския копист“), а – също както в Остромировото евангелие – езикът е изцяло в традициите на българския от Преславската школа – срв. напр. вѣдн, вѣдѣ, мѣдрость, вѣрж, невѣрнк, или Богъ поочштажштж, жавноѣ.

Тук трябва да се подчертае, че всички статистики върху лексиката и ортографията на паметника са правени въз основа на предполагаемото единство на текста, без да се вземе под внимание обстоятелството, че листовете 2, 4 и 129 произхождат най-вероятно от протографа на този ръкопис. Не по-малко характерна е разликата при стила, художествения език и качеството на миниатюрите на листовете 3 и 128 (лицева и обратна страна) от тези на първите два листа от сборника с изображения на руското княжеско семейство и на Христос Вседържител, които са несъмнено творби на руски миниатюрист. Четирите миниатюри на листовете 3 и 128 с изображения на групи светци, възпяващи идеите на православие, произхождат от същия художествен кръг, както изображенията на евангелистите в Остромировото евангелие, макар и да не са изпълнени от един и същ художник, и са също така допълнително прибавени към изготвения в 1073 година ръкопис – ако приемем за верен текста на послеписа, където е дадена и годината на преписването на сборника.

³¹ О. Подобедова, ОТРАЖЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КУЛТУРЫ ПЕРВОГО БОЛГАРСКОГО ЦАРСТВА В ПАМЯТНИКАХ ИСКУССТВА КИЕВСКОЙ РУСИ (ВТОРИ МЕЖДУНАРОДЕН КОНГРЕС ПО БЪЛГАРИСТИКА, СОФИЯ, 23 V - 3 VI 1986. ДОКЛАДИ, 16 ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО И АРХИТЕКТУРА, СОФИЯ 1988, с. 5-9). По време на дискусиата след изнасянето на нейния доклад аз ѝ зададох въпрос дали тя е сигурна, че четирите миниатюри и листовете със заставките не произхождат от самия протограф на сборника. Моя въпрос д-р Подобедова обаче остави без отговор, а говори продължително за своите изследвания и за много други неща. За съжаление нито въпросът ми, нито нейната допълнителна лекция, бяха записани и не се отбелязват в протоколите на конгреса.

³² Вж. по-горе, бел. 1.

³³ □ М. М. Каргер, АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДРЕВНЕГО КИЕВА. Отчета и материали (1938-1947 г.), Киев 1951, с. 45-140; Г. Ф. Корзухина, К РЕКОНСТРУКЦИИ ДЕСЯТИННОЙ ЦЕРКВИ (СОВЕТСКАЯ АРХЕОЛОГИЯ 1957, № 2, с. 78-90); М. В. Холостенко, 3 ИСТОРИИ ЗОДЧЕСТВА ДРЕВНЕЙ РУСИ X СТОЛ. (АРХЕОЛОГИЯ XIX, Киев 1965, с. 68-84).

³⁴ В. Иванова, ДВЕТЕ ЦЪРКВИ ПРИ ЧУПКАТА НА ИЗТОЧНАТА СТЕНА НА ВЪТРЕШНИЯ ГРАД В ПРЕСЛАВ (Известия на Археологическия институт XX/1955, с. 463-486); St. Bojadziev, UNE EGLISE CRUCIFORME À CINQ NEFS À PRESLAV (Byzantinobulgarica IV/1973, с. 53-73). Никой от изследователите не обръща внимание на обстоятелството, че тази църква е единствена между проучените преславски църкви със синтрон, което, независимо от внушителните ѝ размери, я определя като архиепископска катедрала. По този въпрос вж. също А. Tschilingirov, DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN (вж. бел. 6), с. 317.

³⁵ В научната литература дълго време се допускаше, че като образец на Десятинната църква в Киев е послужила северната църква (църква С) в Богородичния манастир на Константин Липс (Μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου του Λιβός), понастоящем Фенари Иса Джамии в Цариград. Тази хипотеза, въведена от съветския историк на архитектурата Н. Брунов, посветил на нея редица публикации, между другото: Die FÜNFSCHIFFIGE KREUZKUPPELKIRCHE IN DER BYZANTINISCHEN BAUKUNST (Byzantinische Zeitschrift 27/1927, с. 63-98); ZUR FRAGE DES BYZANTINISCHEN URSPRUNGS DER FÜNFSCHIFFIGE KREUZKUPPELKIRCHE (пак там

28/1928, с. 372-391); EIN DENKMAL DER HOFBAUKUNST KONSTANTINOPELS (Belvedere 51-52/1926, с. 217-236), базираше на погрешните му наблюдения върху сградата, според които църквата била петкорабна. Изследванията на Американския археологически институт в началото на 1960-те години обориха това предположение и показаха, че в случая се касае за една обикновена кръстополна църква, в чийто източен дял се намират двуетажни параклиси с кули, достъпни посредством външни стълби. По този въпрос вж.: A. H. S. Megaw, THE ORIGINAL FORM OF THE THEOTOKOS CHURCH OF CONSTANTINE LIPS (FENARI ISA CAMII) AT ISTANBUL (Dumbarton Oaks Papers 18/1964, с. 278-298) и C. Mango / E. J. W. Hawkins, ADDITIONAL NOTES. THE MONASTERY OF LIPS (FENARI ISA CAMII) AT ISTANBUL (пак там с. 299-315)

³⁶ A. Tschilingirov, ÜBERLIEFERUNG UND INNOVATION IN DER MITTELALTERLICHEN KUNST BULGARIENS (вж. по-горе, бел. 6); същ., ЦЪРКВАТА «СВЕТИ ГЕРМАН» ДО ПРЕСЛАНСКОТО ЕЗЕРО, Берлин 2001, с. 169-171.

³⁷ Напр. епископските църкви в Дреново (до Дебрица) при Кавадарци (Македония), и в Лябово (сега в Албания)

³⁸ □ A. Tschilingirov, DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN, с. 28, фиг. 333, а така също М. К. Каргер, пос. съч. (забел. 38), фиг. 38, 46.

³⁹ Вж. напр. Альбина А. Медынцева, НАДПИСИ С ИМЕНЕМ ХУДОЖНИКА СТЕФАНА ИЗ СОФИИ НОВГОРОДСКОЙ (Советская археология 1970, № 4, с. 141-152); същ. ДРЕВНЕРУССКИЕ НАДПИСИ НОВГОРОДСКОГО СОФИЙСКОГО СОБОРА, Москва 1978, с. 37-38; Сергей А. Высоцкий, ДРЕВНЕРУССКАЯ АЗБУКА ИЗ СОФИИ КИЕВСКОЙ (Советская археология 1970, № 4, с. 128-140); същ., СРЕДНЕВЕКОВЫЕ НАДПИСИ СОФИИ КИЕВСКОЙ. По материалам граффити XI-XVII вв., вып. 1, Киев 1970; същ., СРЕДНЕВЕКОВЫЕ НАДПИСИ СОФИИ КИЕВСКОЙ XI-XVII вв., вып. 2, Москва 1976; 1000-ЛЕТНИЕ РУССКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ, Москва 2.6.-24.7.1988 (Каталог выставки), ил. 20, с. 318.

⁴⁰ Голямата част от новооткритите български стенописни фрагменти от IX-X век са все още недостатъчно проучени, по този въпрос авторът подготвя обширна публикация.

⁴¹ Стенописните фрагменти от костурските църкви „Свети Апостоли“, „Свети Врачи“ и „Свети Стефан“ са известни на науката още непосредствено след Първата световна война и малко след откриването им се описват от гръцките им изследователи – вж. преди всичко 'Α. 'Ορλάνδος, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας (Ἀρχαῖων τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, IV/1938, с. 10-60 □. След Втората световна война те стават един от главните обекти на манипулация от страна на гръцките историци в процеса на „погърчване“ и „усвояване“ на художественото наследство от Първото българско царство – вж. напр. Στ. Πελεκαινίδης, Βυζαντινὰ καὶ μετεβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960 (вж. също предговора на Стилиан Кириакидис към книгата); същ., Καστορία. I Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι. Πινακες, Θεσσαλονίκη 1953; St. Pelekanidis, KASTORIA AND ITS BYZANTINE MONUMENTS (BYZANTINE ART IN GREENE. Mosaics – Wall Paintings, Edit. M. Chatzidakis, Athens (1985), с. 5; същ., HAGIOI ANARGYROI (пак там, с. 22-28); M. Chatzidakis, SUPPLEMENTARY NOTE (пак там, с. 38-49). При все че голяма част от наличния по това време материал е пуб-

ликуван в луксозно издаден обемист албум със снимки от него – без текст! – въпросът за атрибуцията и дори за датировката на тези стенописни фрагменти изобщо не се поставя. Но не се поставя и основният въпрос, свързан с тези стенописни фрагменти: Защо е било необходимо стенописи с изключително високи художествени качества, каквито не са познати от никой гръцки паметник на съседната територия, да бъдат покрити с нискокачествена последствена живопис, а често и да бъдат унищожени, преди вторичното изписване на църквите, очевидно извършено в началото на XI век. Дори разкриването на останките от патриаршеската катедрала на о-в Свети Ахил в Преспанското езеро през последната четвърт на XX век не променя нито ситуацията, породена от студената война, нито отношението на гръцките историци и изкуствоведи към изкуството на българските художествени творци и строители, чиито творби продължават да се сочат като произведения на гръцкото изкуство, колкото те и да са различни от него по всички показатели, които определят техните стилови особености и специфичния им художествен език. По този въпрос срв. също моите бележки в първата глава на монографията ми ЦЪРКВАТА «СВЕТИ ГЕРМАН» ДО ПРЕСПАНКОТО ЕЗЕРО (вж. бел. 36), с подробна библиография за изследванията и манипулациите с тях.

⁴² За Охридската «Света София», нейната архитектура и нейните стенописи вж. моята студия ЗА ДАТИРАНЕТО НА ЦЪРКВАТА «СВЕТА СОФИЯ» В ОХРИД И НЕЙНИТЕ СТЕНОПИСИ В: БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРНА ШКОЛА I, Берлин 2007.

⁴³ Пак там, с. 150 и сл., бел. 167 на с. 194. Срв. също моите бележки в монографията ми ЦЪРКВАТА «СВЕТИ ГЕРМАН» ДО ПРЕСПАНКОТО ЕЗЕРО (вж. бел. 36), бел. 10 на с. 267.

⁴⁴ Вж. ЗА ДАТИРАНЕТО НА ЦЪРКВАТА «СВЕТА СОФИЯ» В ОХРИД И НЕЙНИТЕ СТЕНОПИСИ, с. 148-150 и бел. 168 на с. 194. Срв. също ЦЪРКВАТА «СВЕТИ ГЕРМАН» ДО ПРЕСПАНКОТО ЕЗЕРО (вж. бел. 36), бел. 28 на с. 181-184.

⁴⁵ За архитектурата и стенописите на църквата «Свети Димитър» в Паталеница вж. моите бележки в монографията ми ЦЪРКВАТА «СВЕТИ ГЕРМАН» ДО ПРЕСПАНКОТО ЕЗЕРО (вж. бел. 36), бел. 15 на с. 171 и сл.

⁴⁶ За архитектурата и стенописите на църквата «Свети Иван Богослов» в Земенския манастир вж. пак там, бел. 13 на с. 165-167.

⁴⁷ Н. П. Сычевъ, ДРЕВНѢЙШИЙ ФРАГМЕНТЪ РУССКО-ВИЗАНТИЙСКОЙ ЖИВОПИСИ (SEMINARIUM KONDAKOVIANUM II/1928, с. 91-104). Още Сичев отхвърля при стиловия си анализ всякакво сродство между стенописния фрагмент и византийското стολично изкуство и изказва предположение за тесни връзки на работилия в Киев художник с художествената традиция на Западния Балкански полуостров, без да познава многобройните разкрити по-късно стенописни фрагменти от София, Бояна, Костур, Водоча, Земен и Охрид. Наскоро направените изследвания на мазилката при стенописите от първия живописен слой в „Свети Георги“ в София от X век показват сходен състав, както при стенописа от Десятинната църква. Вж. също отчетите за разкопките на Д. В. Милъевъ при Десятинната църква: ОТЧЕТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМИССИИ ЗА 1908 г., С.-Петербургъ 1912, с. 132-158; също за 1909-1910, пак там, 1913, с. 183; също за 1911, пак там, 1914, с. 48-63 и за 1912, пак там, 1916, с. 65-66.

⁴⁸ За стенописите на киевската «Света София» досега има само частични публикации: Г. Н. Логвин, *София Киевська*, Київ 1971; В. Н. Лазарев, *Фрески Софии Киевской* (В. Н. Лазарев, *Византийское и древнерусское искусство*, Москва 1978, с. 65-115).

⁴⁹ В. Н. Лазарев, *Новый памятник станковой живописи XII века и образ Георгия-Воина в византийском и древнерусском искусстве* (*Византийский временник* VI/1953, с. 186-222) (= В. Н. Лазарев, *Русская средневековая живопись*, Москва 1970, с. 55-102); същ. *Русская иконопись от истоков до начала XVI века, Иконы XI-XIII веков*, Москва 1983, № 3, с. 164. Датирането на иконата „около 1170 година“ се обосновава от Лазарев само със строежа на катедралата на Юриевския Манастир при Новгород, изградена от най-младия син на княз Андрей Боголюбски, Юрий (Георги); като най-близък неин стилос паралел авторът предлага иконата на св. Пантелеймон от Великата Лавра на св. Атанасий в Атон (Икони на Балканите, София-Белград 1966, табл. 42), която нито принадлежи на този художествен кръг, нито е от същата епоха, и за да се открият в нея общи черти с иконата в Успенската катедрала е нужно твърде богато въображение.

⁵⁰ За хронологията на охридските стенописи вж. А. Tschilingirov, *DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN*, с. 326, същ., *Църквата „Свети Герман“ до Преспанското езеро* (вж. бел. 36), с. 162 сл. и *За датирането на църквата „Света София“ в Охрид и нейните стенописи*, в: *Българската архитектурна школа I*, Берлин 2007, с. 67-198.

⁵¹ В. И. Антонова / Н. Е. Мнева, *Третъжковская галерия. Каталог древнерусской живописи I*, Москва 1963, № 4, с. 54-58 (лит.); В. Н. Лазарев, *Русская иконопись. Иконы XI-XIII веков*, № 4, с. 164 (лит.).

⁵² Н. П. Кондаковъ, *Иконография Богоматери II*, Петроградъ 1915, с. 105-120; В. И. Антонова / Н. Е. Мнева, *Третъжковская галерия. Каталог древнерусской живописи I*, № 3, с. 3-6 (лит.); В. Н. Лазарев, *Русская иконопись от истоков до начала XVI века, Иконы XI-XIII веков*, № 21, с. 167-168 (лит.).

⁵³ Граф И. И. Толстой, *О монетъ Константина Мономаха съ изображеніемъ Влахернской Божіей Матери* (*Записки Русскаго Археологическаго Общества III*, с. 1 -20)

⁵⁴ Вж. бел. 43.

⁵⁵ Вж. А. Чилингиров, *Светли страници от българо-руската взаимност. Първите монети, сечени от българския цар Петър I и киевските князе* (Велико Търново, юбилеен брой, декември 1984, с. 10); текста на статията, но заедно със съкратените ѝ във вестника бележки вж. в моя сборник *Изследвания, България / Византия / Русия* (вж. бел. 5), с. 85-122 и илюстрациите към него, табл. I-VII. Вж. също интернетното издание под заглавие *Монетите на киевските князе и монетите, сечени от българския цар Петър I* → <http://ivanstamenov.com/?p=571>

⁵⁶ Пак там.

⁵⁷ Също.

⁵⁸ Ст. Смядовски, БЪЛГАРСКА КИРИЛСКА ЕПИГРАФИКА IX-XI ВЕК, София 1993; К. Popkonstantinov / O. Kronsteiner, ALTBULGARISCHE INSCRIFTEN I, Salzburg 1994 (=Die slawischen Sprachen 36/1994). Вж. също приложената към моята студия таблица, в: БЪЛГАРИЯ / ВИЗАНТИЯ / РУСИЯ I, с. 101.

⁵⁹ А. Tschilingirov, DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN, с. 325, фиг. 50; във връзка с това вж. също: В. Пуцко, ПРЕСЛАВСКАТА МАТРИЦА И ВЪПРОСЪТ ЗА ИКОНОГРАФСКИТЕ ОБРАЗЦИ В ИЗКУСТВОТО НА ДРЕВНИЯ КИЕВ (Археология XXV/1983, № 1 -2, с. 86-97) – авторът тук не забязва връзките в иконографията с изображенията върху монетите.

⁶⁰ Едно разпространяване на моя доклад и върху църковната музика би надхвърлило далече рамките му. По този въпрос вж.: А. Tschilingirov, BULGARIEN VOM ALTERTUM BIS 1878. KULTURGESCHICHTE IM PRISMA, Leipzig 1987, с. 206 сл. Нотираният едва през XVII век, но следващ много стара традиция на устно предание и особено разпространен сред руските старообредници Български роспев съвсем не е единствен пример за българското влияние върху руската църковна музика, което, според Йоакимовския летопис, започва още при покръстването на Русия, когато заедно с българския митрополит Михаил в Киевска Русия идват дѣмѣственнѣи (пѣвчїѣ) отъ славянѣ. За Българския роспев вж. преди всичко: И. Вознесенскій, ОСМОГЛАСНЫѢ РОСПЕВЫ ТРЕХЪ ПОСЛЕДНЬХЪ ВЕКОВЪ ПРАВОСЛАВНОЙ РУССКОЙ ЦЕРКВИ, II БОЛГАРСКІЙ РОСПЕВ ИЛИ НАПЕВЫ НА БОГЪ ГОСПОДЬ ЮГО-ЗАПАДНОЙ ЦЕРКВИ, Киевъ 1891; същ., ЦЕРКОВНОЕ ПЕНІЕ ПРАВОСЛАВНОЙ ЮГО-ЗАПАДНОЙ РУСИ ПО НОТНО-ЛИНЕЙНЫМЪ ПМОЛОГАМЪ XVII И XVIII вв., Москва 1898; Ст. Петров / Хр. Кодов, СТАРОБЪЛГАРСКИ МУЗИКАЛНИ ПАМЕТНИЦИ, София 1973; Е. Тончева, БЪЛГАРСКИ РОСПЕВ, София 1971; същ. КОМПОЗИЦИОННО- И СТРУКТУРНО-ОСОБЕННОСТИ ДЕСЯТИ ПЪРВИХЪ «БОЛГАРСКИХЪ РОСПЕВОВЪ» (Musica Antiqua, Bydgoszcz 1972, с. 33-65); С. Фролов, ИЗ ИСТОРИИ ДЕМЕСТВЕННОГО РОСПЕВА (ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ДРЕВНЕРУССКОЙ МУЗЫКИ, Ленинград 1979, с. 99-108); СИМПОЗИУМ БОЛГАРСКИЙ РОСПЕВ (I МЕЖДУНАРОДЕН КОНГРЕС ПО БЪЛГАРИСТИКА, София 1981, Доклади, София 1982); А. Конотоп, БОЛГАРСКИЙ РОСПЕВ В НЕВМЕННЫХЪ ПАРТИТУРАХЪ XVII В. (II МЕЖДУНАРОДЕН КОНГРЕС ПО БЪЛГАРИСТИКА, София 1986, Доклади, 17 ТЕАТЪР И МУЗИКА, София 1988, с. 185-208).

БЕЛЕЖКИ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ

Към публикацията на новото интернетно и печатно издание на материалите във връзка с покръстването на русите, първоначално изнесени под формата на доклади на международни конференции, посветени на ранната руска история и по-специално на българо-руските духовни, политически и културни връзки през X и XI век, се прилагат илюстрации, някои от които са малко известни на българския читател и трудно могат да се свържат от него с темата на сборника. Те обаче нямат предназначение да украсят и разнообразят на места сложния за разбиране текст, а да покажат нагледно, че съществуват и други, **конкретни материални доказателства** в подкрепа на изложената и поддържана от мене теза – извън посочените документи, като протоколите на синодите на цариградска патриаршия от 1030-те години и запазените в късни преписи руски летописи, останали с неподправен текст, за разлика от манипулираните сведения в официалната руска историография. С документална стойност са и монетите на българския цар Петър I, изработени в същите монетарници, където са били изготвени матриците за монетите на киевските князе и свидетелстващи за непосредствено участие на българската църква и българската държавна власт при християнизацията на Киевска Русия. А археологическите изследвания показват, че в строителството и украсата на руските църкви не са взели участие гръцки строители и художници, както твърдят фалшифицираните руски летописи в техните редакции от XII век нататък, стигнали до нас в късни, многократно подправяни преписи, И тук ние не разполагаме само с негативни доказателства за неучастието на гръцки майстори, а и с положителни доказателства за българско участие, каквито са многобройните надписи-графити в Киевската „Света София“, където до сега между стотиците надписи на български език не е открит нито един гръцки надпис. Разполагаме и с един надпис от Новгородската „Света София“ с подписа на неговия *български* автор – строител на църквата.

Така както са дадени илюстрациите в приложението, те изискват известни пояснения и то не само за читателя без специална подготовка, но и за повече или по-малко запознатия със старата българска и руска история и с паметниците на културата от X и XI век по територията на нашата родина и на Русия, където протича тази стара история. За повечето от читателите у нас и в Русия изображенията тук художествени паметници са непознати, но и за онези, които са изучавали историята на изобразителното изкуство и архитектурата от тази епоха, те трудно могат да се свържат с техните познания. И всеки от тях не може да не си зададе въпроса, какво общо могат да имат помежду си и с темата на изследванията в този сборник стенописните фрагменти от Костур, Водоча, Охрид, Паталеница и Киев, датираните в XII и XIII век икони от Новгород, както и миниатюрите от ръкописи, съхранявани в руски музеи и архиви. За всяко от тези художествени произведения съществуват специални изследвания, в които техните автори, в повечето случаи именити учени от различни страни, са доказали „по безспорен начин“ тяхната датировка и атрибуция, почти във всички случаи излизайки от хронологическите и териториалните граници, поставени от темата на настоящото изследване. Така фреските от Костур се датират от всички автори в IX-X век, т.е. преди „покръстването на българите в 865 година“, или поне преди присъединяването на Костур към Самуиловата държава, независимо от това каква държава се разбира под туй понятие. А за стенописите в Охридската „Света София“ и Водоча е също „безспорно доказано“, че са „най-рано от втората трета на XI век“, след падането на Първото българско царство, когато били построени и съответните църкви. И докато датировката на църквата във Водоча се приема само по аналогия и предположение, за Охридската „Света София“ разполагаме с почти съвременен писмен извор, според който тя била „издигната от основи от първия гръцки архиепископ, Льв Пафлагонски“, заел своя престол след 1037 година – 20 години след падането на Самуиловата държава. Също тъй убедителна е и датировката на стенописите от софийската църква „Свети Георги“ в X до XIV

век, с предпочитания към XI век във връзка с „елинистични влияния на тогавашната византийска живопис“, без за тях да бъдат представени каквито и да е доказателства. А ако любознателният читател след дълго търсене в интернет успее да се добере и до старините в село Паталеница след изчерпателните сведения за продаващите се там недвижими имоти, ще бъде възнаграден за търпението си с няколко цветни фотоснимки, придружени с категоричната им датировка в диапазона от същите четири столетия като стенописите в „Свети Георги“. Но и тук анонимният местен автор на сведенията, криещ се зад гръмкото „високонаучно“ заглавие TERRA BYZANTINICA, отдава същото предпочитание на късната датировка, подкрепен от гръцките надписи, според него „безспорно отнасящи построяването на църквата към времето, когато Баткун е част от епархията на византийската митрополия Филипопол“. В същия смисъл неподходящи изглеждат и архитектурните паметници, представени на илюстрациите – а че строежът на Охридската „Света София“ е резултат от „усилията и ревността“ на гръцкия архиепископ в „архиепископията България“, както писмените източници без изключение наричат неговото поле на действие, беше споменато малко по-горе. Макар да липсват такива сигурни писмени сведения за строежа на малката църквица до село Сапарева баня, учените историци на архитектурата без колебание я датират в XIII-XIV век, при което не е изключение за един и същ наш известен учен да дава и двете датировки в свои съчинения, излезли в една и съща година. Нито един от тези учени историци на архитектурата не е в състояние обаче да обясни особеностите в нейния градеж, каквито няма да се срещнат на нито една църква, построена след края на X век. И последният подобен строеж, за чията датировка разполагаме не само със съвременни писмени сведения, а също и с недопускащи дори сянка от съмнение резултати от археологическите изследвания върху паметника, е Десятинната църква в Киев, изградена и осветена в 992 година. От нея са запазени и два стенописни фрагмента, единият от които е представен в приложението с илюстрациите, между репродукциите от другите посочени по-горе стенописи. И

както ще може да се убеди читателят, произведенията на изкуството имат също документална стойност.

Ако илюстрациите в приложението събудят недоумение у образования български читател – или поне онзи, който се счита за такъв – у дори слабо начетения руски читател те ще предизвикат възмущение, ако не и озлобление. А това се отнася и до специалистите по история на руското изкуство и на старата руска литература. Защото сред тези илюстрации са представени стенописи от най-известния руски средновековен паметник, Киевската „Света София“, за която всяко руско дете от началното училище знае, че е построена от византийски майстори, по времето на великия киевски княз Ярослав Мъдри половин век след покръстването, също както знае, че Остромировото Евангелие е първият руски датиран в 1056/1057 година ръкопис. Знае и че вторият руски датиран ръкопис е „Изборник Святослава 1073 года“. Само малцина от руските читатели може да са чували за не тъй известната миниатюра от Учителното евангелие на епископ Константин в Московския исторически музей, но ако направят справка в обширната научна литература, разглеждаща нейния произход, атрибуция и датировка, ще научат, че у изследователите мненията се различават само относно датировката, за която се приема както втората половина на XII, така и началото на XIII век, докато за произхода ѝ в Североизточна Русия всички са единодушни. И ако до не много отдавна всички руски автори считаха изображения на миниатюрата за киевския княз Борис Владимирович, в последно време се утвърди схващането, че това е българският княз Борис I и че руският миниатюрист бил копираше това изображение от български ръкопис, който не се е съхранил – без никой от тези руски автори да е в състояние да обясни, какво е накарало „руския“ копист да нарисова в своя препис и образа на българския владетел, управлявал преди 4 века една страна, отдалечена на хиляди километри. А някой „грамотен“ руски духовник по-късно ще „поясни“ за кой Борис става дума, прибавяйки към името на българския княз „Глъвъз“ – без да съобрази, че е изобразен само един светец и че братята Борис и Глеб са две различни личности.

Тези представи за „руските“ художествени паметници, както и отразените в българската наука представи за датировката и атрибуцията на показаните в приложението с илюстрациите паметници от територията на Балканския полуостров, са утвърдени от десетилетия с безброй специални изследвания, отпечатани на много стотици страници. Тук нямаме намерение да увличае читателя в безплодни и абстрактни дискусии, при които всяко доказателство за атрибуцията и датировката на представените в приложението художествени произведения да бъде подложено на анализ. Ще оставим тези художествени произведения сами да отговорят на въпросите за техния произход и времето на възникването им със своя собствен език – без помощта на техните интерпретатори. Доколко утвърдените представи отговарят на действителното положение на нещата, читателят ще може сам да отсъди и то въз основа на приложените тук илюстрации.

В първото – и засега последно! – езиковедческо изследване на Остромировото евангелие, *първия датиран паметник на руската писменост*, излязло преди повече от век и половина, неговият бележит изследовател, академик Востоков, открива след щателен анализ на всяка дума от ръкописа всичко на всичко четири (4) несъмнени русизми. А един от тези „несъмнени русизми“, думата *почахъ*, употребена от кописта („*Азъ Григорн днѣко*“), е според белжития руски учен най-„*вязко*“ доказателство за „руския му произход“ – макар и думата да се дава в граматична форма, никога неупотребявана в руския език. За улеснение на руския читател, във факсимилното издание на тази книга от 1985 година се прилага и руски превод на послесловието от кописта, без който той, руският читател, не би могъл да разбере текста – за разлика от българския му читател. Но съвременният – и не само съвременният – руски читател не е в състояние и да изговори голяма част от думите, които е записал „руският“ копист. Затова бих предложил на всеки от фанатичните застъпници на идеята за автохтонната руска култура и на понятието „църковно-славянски език“ да прочете на глас („*вслух*“) поне надписа към илюстрацията с изображението на евангелист Лука (*Ажкслъ*) – но също и

останалите текстове в паметниците на старата „руска“ писменост с „несъмнена руска атрибуция“.

Не по-различно е положението при „втория датиран руски ръкопис“, „Изборникъ Святослава 1073 года“. Текстовото и палеографското изследване на ръкописа показаха българския произход на неговия протограф, а анализът на пергамента, върху който са написани листата с илюстрациите, доказва, че те са взети от (междувременно унищожения!) български протограф. Написаното там посвещение на българския цар Симеон е било изстъргано, за да се напише върху него името на киевския княз Светослав. Следите от името на българския цар се разкриха със средствата на съвременната фототехника и когато не беше възможно повече да се твърди, че ръкописът бил написан за киевския княз, видната съветска изследователка Л. П. Жуковска съчини теорията, че споменатия там цар бил не друг, а московският княз Симеон Горди, син на не по-малко прочутия княз Иван Калита (1325-1340).

За датиране строежа и освещаването на Киевската „Света София“ именитият съветски учен В. Н. Лазарев извършва трудоемки изследвания в календара, за да установи кога 11 май, денят на освещаването на църквата, е бил неделя – понеже църквите се освещават само на празничен ден, а за това освещаване по понятни причини е запазен само спомена за деня, но не и годината. И въз основа на тези свои изследвания датира строежа на църквата в 1046 година. А не взима предвид, че този ден още от IX век е един от най-големите български празници – денят на равноапостолите Кирил и Методи. Също както не се съобразява с многобройните български графити в църквата или с явните паралели на стенописите с български художествени паметници, включително разкритите през 1970-те години стенописи от Паталеница. Тези прилики може да забележи всеки непредубеден читател при сравнението на приложените тук репродукции от стенописите.

За византийския произход на стенописите от Охридската „Св. София“ и тяхната датировка са написани стотици страници, а никой от високоерудираните учени не се запитва нито как примитивно изградената от счупени тухли южна стена на църквата е могла да носи свод и дори купол, нито какво търсят използваните

вторично за пълнеж *гласници*, открити по време на реставрацията под двускатния „турски“ покрив. Не се запитва и как се е влизало в параклисите на втория етаж над ъгловите помещения, преди да се построят галериите през XV (!) век.

Отделна тема представлява проблематиката, свързана с монетите, сечени за киевските князе през последното десетилетие на X и първите две десетилетия на XI век. Понеже на тази тема е посветена отделна моя монография, отпечатана на български език и достъпна в пълен текст и в интернет, тук няма да се спрам подробно на нея. Ще отбележа само, че с тази проблематика са се занимавали близо два века десетки видни руски и съветски учени и нито един от тях не е бил в състояние да разчете надписите на 12 монети, чието съдържание нито е необикновено, нито е написано с криптограми. И в последната научна публикация за тези монети, издадена по случай хилядагодишнината на руското покръстване, се дава заключението на най-видните съветски нумизмати, според което надписите не могат да се разчетат, защото нямали никакъв смисъл.

На всички тези проблеми е посветена цяла поредица мои изследвания, цитирани в бележките към текста в тази книга. И ако при всички описани случаи за откриването на истината е достатъчна логиката и съпоставянето на фактите, за много от несъвместимостите при теориите на руските изследователи са нужни специални познания, свързани с изповядването на християнството в България, Византия и Русия. А такива познания не са притежавали и не притежават дори днес болшинството от най-видните руски, съветски и дори немски изследователи. И е трябвало е да протече повече от половин век, докато руските богослови усетят, че най-малко четири века в руската църква е бил използван т.нар. „полуариански“ Символ на вярата, донесен в Русия от български духовници при покръсването и запазен в най-стария (от 1377 година!) препис на руските летописи. Но това не може да забеляжи и най-видният немски изследовател на древната руска култура с два доктората (по богословие и литература), завеждал в продължение на десетилетия професорска катедра в един от най-бележитите университети в Герма-

ния. А внимателният анализ на иконографията при много от произведенията на руската иконопис показва, че техните особености ги свързват непосредствено с паметниците на българското изобразително изкуство, но и че са донесени в Русия от България. И то още през XI век – следователно не са произведения на руското, а на българското средновековно изкуство. Това се потвърждава и от обстоятелството, че представените в тях иконографски типове изразяват духа на византийското „православие“, поради което техни изображения, също както изображения на Божествената Мъдрост и Въплътяването на Словото (Инкарнацията на Логоса) чрез Майката Христова, няма да срещнем в никоя византийска църква. А благославящата десница с отделени показалец и среден пръст ще стане през вековете, последвали руското покръстване, отличителният белег на руските старообрядци – също както добре известният „Болгарский роспев“, нямащ нищо общо с „византийската духовна музика“ и запазил чак до късното средновековие в Русия особеностите на българските древните песнопения, които според руски летописци са донесли „пѣвчїе отъ славянъ“ още при покръстването през X век.

За българската и руската историография е непривично търсенето и представянето на каквито и да било археологически доказателства по целия комплекс от проблеми, свързани с ранната история на Киевска Русия и с българо-руските културни, политически и църковни отношения. Всички въпроси по този комплекс се предрешават единствено въз основа на подправените известия в руските летописи, чийто пълен текст се съдържа само в преписи от XV и XVI век нататък – когато биват унищожени и последните запазени дотогава ръкописи, като Първата новгородска хроника.

Излизането от омагьосания кръг, в който са се затворили изследователите на старата руска история през последните два века, е възможно само с привличането на материали от изследванията на помощните науки, като археологията, с всички възможности, които съвременната техника предоставя на изследователите. Но също така архивистиката и палеографията получа-

---

ват от съвременната техника нови възможности, улеснени от глобалното развитие на информатиката – за някои резултати от изследванията в тези само привидно чужди на историографията области на науката беше обърнато особено внимание в поместените тук изследвания, тъй като те показват целия комплекс от въпроси в съвършено нова светлина.

Берлин, 2 май 2011.

ИЛЮСТРАЦИИ

